

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2021, 4(2): 150-175

Eyyûbîler Döneminde Fıkıh Eğitimi Fiqh Education in the Ayyubid Period

Abdulğalip ASLAN

Arş. Gör. Dr., Batman Üniversitesi Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku Bölümü
Research Assistant Doctor, University of Batman, Department of Islamic Law, Batman/Turkey
diwan1982@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-0667-8763

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 21 Ekim / October 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık / December 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.47145/dinbil.1013019

Bu makale, “Eyyûbîler Dönemi Fıkıh Çalışmaları” (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Fiqh Studies in the Ayyubid Period”, (Ph.D. Dissertation, Dicle University, Diyarbakır/Turkey, 2021).

Atıf / Citation: Aslan, Abdulğalip. "Eyyûbîler Döneminde Fıkıh Eğitimi / Islamic Legal Education In Ayyubid Period". Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi 4 / 2 (Aralık 2021): 150-175. doi: 10.47145/dinbil.1013019

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.
web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Copyright © Published by Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi /
Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

VI.-VII. (XII.-XIII.) yüzyıllar arasında Mısır, Suriye Hicaz Yemen ve Anadolu'da hüküm süren Eyyûbî devleti, Haçlılar'ı mağlup edip Kudüs'ü özgürleştirerek İslâm tarihinde saygın bir yer edinmiştir. İlim ve kültür alanına verdiği desteklerle adından söz ettirmiş, fıkıh alanına önemli katkılarda bulunmuştur. Her ne kadar Eyyûbîler öncesinde bölgede fıkıh eğitim-öğretiminin mevcudiyeti biliniyor olsa da Eyyûbîler döneminde fıkıh eğitim kurumları önemli gelişmeler göstermiştir. Bu dönemde bir yandan fıkıh eğitim-öğretim kurumlarının sayılarının hızla çoğalması, öte yandan geniş bir fıkıh mirasının oluşması dikkat çekmektedir. Eyyûbîler dönemi fıkıh eğitimine dair olan bu makale, İslam'ın klasik dönemlerindeki fıkıh eğitiminin bir örneğini teşkil etmektedir. Çalışmada özellikle Eyyûbîler'in merkezi konumunda olan Şam ve Mısır'da fıkıh eğitim-öğretim müesseseleri, bu müesseselerde okutulan fıkıh ilimleri, fıkıh eğitim-öğretim faaliyetleri konusunda sağlanan maddi imkânlar ve bir fakihin nasıl yetiştiği üzerinde durulmaktadır. Ayrıca fıkıh talebeleri, fıkıh alanında okutulan eserler ile fıkıh icâzetleri ve fıkıh eğitiminin gelişimi üzerinde durularak dönemin fıkıh eğitimine dair bir tasvir sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Tarihi, Fıkıh Eğitimi, Eyyûbîler, Tedris, Medrese.

Abstract

The Ayyubid state that reigned in Egypt, Syria, Hejaz, Yemen and Anatolia between the 12th and 13th centuries, gained a respectable place in Islam history by defeating the Crusaders and liberating Jerusalem. It also became popular with the support it gave to the field of science and culture. Its contributions to the field of islamic law (fiqh) was dazzling. Although the existence of islamic education was known in the region before the Ayyubids, fiqh education institutions showed significant developments in the Ayyubid period. In this period, on the one hand, the rapid increase in the number of fiqh education institutions and on the other hand, the formation of a wide fiqh heritage draws attention. This article, which presents a description of the fiqh education in the Ayyubid period, is an example of the fiqh education in the classical periods of Islam. In the study, it is focused on the institutions of fiqh education, the fiqh sciences taught in these institutions, the financial opportunities provided for fiqh education and training activities, and how a jurist was educated especially in Damascus and Egypt, the centers of the Ayyubids. In addition, a description of the fiqh education of the period is presented by emphasizing the students of fiqh, works taught in the field of fiqh and ijâzet of fiqh, and the development of fiqh education.

Keywords: Fiqh History, Fiqh education, Ayyubids, Tedris, Madrasa.

Giriş

Dışarıda Haçlılara karşı büyük başarılar elde eden Eyyûbîler içeride de Şîiler'le mücadele etmiş, Sünnî bir toplum oluşturmak için gayret sarf etmiştir. Eyyûbîler döneminde ilmî canlılık yaşanmış, özellikle dinî ilimler alanında iddialı eserlerle yoğun telif faaliyetleri yapılmıştır.

Genel anlamda Eyyûbî dönemini de içine alan dönemin eğitim tarihine dair önemli çalışmalar yapılmış ve dönemin fıkıh eğitiminin müessesevî yönlerinin ortaya çıkmasına bu çalışmaların katkısı olmuştur.¹ Ancak yapılan çalışmalar daha çok eğitim tarihi ile ilgili olmaları dolayısıyla fıkıh eğitimi hakkındaki malumatları sınırlı kalmıştır.

Ortadoğu, Mısır, Cezayir, Tunus, Sudan ve Yemen'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm süren Eyyûbîler döneminin tümünün fıkıh eğitim ve öğretim faaliyetlerini bir çalışmaya sığdırmak bu çalışmanın sınırını aşmaktadır. Bu nedenle çalışmamızı Eyyûbîler'in merkezi konumunda olan ve diğer bölgelere örneklik teşkil eden Mısır ve Şam'la sınırlandırdık. Ayrıca çalışmamızda adı geçen bazı fakihler, Eyyûbîler fakihleri arasında adı geçtiği gibi Memlükler fakihleri arasında da adı geçmektedir. Örneğin Nevevî'yi Eyyûbîler ve Memlükler dönemi âlimlerinden sayabiliriz. Zira 45 yaşında vefat eden Nevevî'nin 27 senesi Eyyûbîler, 18 senesi Memlükler dönemine denk gelmektedir.

¹ Bu konuda, George Makdisi'nin *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, Cihad Süleyman Salim'in *et-Ta'limu fi bilâdi's-Şâmi fi'l-ahdi'l-Eyyûbî*, Mahmut Dündar'ın *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, adlı eserleri örnek olarak gösterilebilir.

Makalede, fıkıh eğitiminin müessesevî yönleri ile birlikte bir fakihın nasıl bir eğitimden geçtiği üzerinde durulmaktadır. Bu konuda öncelikle sözkonusu dönemin fıkıh eğitim ve öğretim kurumları ele alınacak ve bu kurumların ayırt edici özelliklerine temas edilecektir. Ardından sözkonusu dönemin fıkıh talebeleri ve fıkıh icazetleri hakkında bilgi verilecektir. Dolayısıyla bu çerçevede Eyyûbîler’de fıkıh eğitiminin nasıl bir çerçeveye oturduğu mukayeseli incelemelerle daha açık şekilde anlaşılacaktır.

1. Eyyûbîler’de Fıkıh Eğitim-Öğretim Kurumları

Eyyûbîler döneminde önceki dönemlere nisbetle genel anlamda eğitim ve özalde fıkıh eğitim-öğretiminde büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Eyyûbîler’in İslâm âlemini Haçlı seferleri tehlikesinden kurtararak bölgeyi kargaşa ve fitne ortamından istikrarlı bir ortama dönüştürmeleri, çok sayıda âlimin Eyyûbîler’in yönetiminde olan Şam ve Mısır’a göç etmelerine sebep olmuştur. Bunda Selâhaddîn Eyyûbî başta olmak üzere Eyyûbî sultanlarının sünnî fıkıh mezheplerinin intişârına önem vermelerinin de etkisi büyüktür. Zira medreseler başta olmak üzere eğitim-öğretim kurumlarını desteklemelerinin önemli amaçlarından biri de bu kurumlar sayesinde Ehl-i sünnet birlikteliğini sağlamak ve Şîî batını ekolünü ortadan kaldırmaktır.²

Nitekim Fâtımîler hâkim oldukları yerlerde Bağdat’tan bağımsız bir halifelik kurarak İsmailî mezhebi desteklemiş, sünnî mezheplere karşı baskıcı bir tutum sergilemişler. Dinî yapıyı Şîî İsmailî inanca göre değiştirmeye çalışan Fâtımîlerle Ehl-i sünnet takipçileri arasında çok sayıda çatışmalar meydana gelmiştir.³ Ezanlarda “hayye ‘alâ hayri’l-amel” ifadesi eklenmiş, sünnî kadılar yerine Şîî kadılar atanmıştır.⁴ Makrîzî, Aziz b. Muiz li dinillah döneminde Mısır’da teravîh namazının yasaklandığını, İmam Mâlik’in *Muvatta*’sıyla yakalananların kırbaçlandığını, duhâ (kuşluk) namazını kılanların tutuklanarak hapse atıldığını nakleder.⁵

Başta Selâhaddin olmak üzere Eyyûbîler yönetimi ele geçirdiklerinde, İsmâiliyye mezhebine karşı sünnî mezhepleri desteklemiş, Şîîliğin izlerini silmek için ilmî, idari ve siyasi birtakım metotlar uygulamışlardır. Uyguladıkları metotlar çerçevesinde sünnî mezhepler ilmî sahada güçlendirilmiş, fıkıh alanında kurumsal bir ilmî faaliyet başlatılarak İsmâiliyye Şîîliği ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.⁶

Bu çerçevede temel eğitimden ihtisaslaşma seviyesine kadar çok sayıda eğitim-öğretim kurumu kurulmuş ve bu dönemde Dımaşk ve Kahire başta olmak üzere Eyyûbîler’in hâkim olduğu tüm şehirler, ilim merkezi olma özellikleriyle öne çıkmıştır. Nitekim Selâhaddin’in sır kâtibi İmâdüddîn el-Kâtib el-İsfahânî (v. 597/1201), *el-Fethu’l-kussî fi’l-fethi’l-kudsî* adlı eserinde 589 (1193) senesinde Dımaşk’taki eğitim kurumlarında 600 fakihın ders verdiğini kaydetmektedir.⁷

² Bekir Karadağ, “Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin Fıkıh Mezhepleri Karşısındaki Tutumu ve Sünnî Fıkıh Mezheplerin Mısır’da İstikrar Bulmasındaki Rolü”, *Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Necatî Sümer - Ahmet Aktaş (Siirt: Beyan Yayınları, 2016), 1/623-653; Ramazan Korkut, “Eyyûbîler Döneminde Fıkıh ve Temel Özellikleri”, *Eyyûbîler’de İlim, Kültür ve Sanat*, ed. Abdulhalim Olfaz vd. (İstanbul: Hiperyayın, 2020), 132.

³ Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *el-Mevâiz ve’l-i’tibâr bi zikri’l-hitat ve’l-âsâr* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1997), 1/191.

⁴ Mesut Bayar, “Selâhaddîn Eyyûbî’nin Haçlılar’la Mücadelesinde Şam Fukahasının Rolü”, *Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu* (Siirt: Beyan Yayınları, 2016), 2/394.

⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/163.

⁶ Muhammed Suheyli Takkûs, *Târihu’l-Eyyûbüyyîn fi Mısır ve Biladi’s-Şam ve İklîmi’l-Cezire* (Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 2008), 35; Korkut, “Eyyûbîler Döneminde Fıkıh ve Temel Özellikleri”, 132-133; İlhan Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyûbîler’de siyaset ekseni sünnî faaliyetler* (Dicle Üniversitesi, 2017), 175-178.

⁷ Ebü Abdillâh Muhammed b. Safiyyiddîn İmâdüddîn Kâtib el-İsfahânî, *el-Fethu’l-kussî fi’l-fethi’l-kudsî* (Kahire: Dârü’l-Menâr, 2004), 343.

Bu dönemde fıkıh eğitimi, eğitimin başlangıç aşaması olan *küttâb* veya *mektep* adıyla bilinen kurumlarda da yapılmıştır.⁸ Bu eğitim kurumlarda ilk önce Kur'ân ve dil eğitimi, daha sonra akâid, ilmihal, fıkıh vb. eğitimler yapılmıştır.⁹ Kendilerine has bazı özellikleri olan mektepler, kent merkezlerinde Müslümanların yaşadığı mahallelerde yapılır, başlarında "arîf" adı verilen eğitmenin yardımcıları bulunurdu ve öğrencilere yazı yazmaları için belirli zamanlar tahsis edilirdi. Yine muallimler, namaz vaktinde görevli olduğu talebeleri camiye götürerek cemaatle namaz kılmalarına özen gösterirlerdi. Küçük talebeler ise, camiye kirlenme durumları söz konusu olduğundan büyüklerinden biri imamlık yapmak suretiyle namazlarını mektepte kılmaları tercih edilirdi. Böylece her zaman cemaatle namaz kılmak teşvik edilirdi.¹⁰ Muallim tercihinde ise iffet ve emanet sahibi olan, Kur'ân-ı Kerîm'e önem veren, Arapça hat sanatı ve temel matematik bilgisi olan evli kişilerin tercih edildiği kaydedilmektedir.¹¹ Bu bilgilerden yola çıkarak genellikle çocukların yedi yaşından önce mekteplerde eğitime gönderildiği ve namaz hakkında ilmihal bilgisi elde ettiği anlaşılmaktadır.

Öğreticilerin büyük bir kısmı ücretsiz ders verirken çocukların velilerinden ücret alarak ders verenler de olurdu. Öğrenciler bu mekteplerde ilk merhaleyi geçtikten sonra mescitlerde daha ileri seviyedeki ders halkalarına katılma hakkını elde ederdi. Daha sonra ilme devam etmek isteyenler medreselere kaydedilirdi.¹² Mekteplerde tatil günleri haftada iki gün olup, öğrencilerin dinlenmesi amacıyla bayram öncesi ve sonrasında da en az iki veya üç gün tatil yapılırdı.¹³ Ayrıca hastalık ve benzeri durumlarda da muallim tarafından öğrencilere izin verilirdi.¹⁴ Mekteplerde ders mesaisi genellikle güneşin doğuşuyla birlikte başlar, ikinci vaktine kadar devam ederdi. Verilen eğitim tamamlandıktan sonra mezun olan öğrencilere bir tören düzenlenirdi.¹⁵ 'Alâ Bâbi'l-Câmii'l-Emeviyye Mektebi, Medresetü'l-Çerkeziyye Mektebi, Cârûh Mektebi, Emînüddîn Eşterî Mektebi, Alî el-Halebî Mektebi ve İbn Abd Mektebi o dönemde Dimaşk'ta bulunan belli başlı mektepler arasındaydı.¹⁶ Çocukların eğitimine çok büyük önem veren Selâhaddîn Eyyûbî özellikle yetim çocukların barınma ve eğitimi için Şam ve Mısır'da çeşitli imârethaneler yaptırmış, vakıflar kurmuş, mektepler açmış ve iyi bir eğitim almalarını sağlamak için öğretmenler tayin etmiştir.¹⁷

Eyyûbîler döneminde fıkıh eğitim öğretiminin düzenli olarak yürütüldüğü müesseselerin başında medreseler gelir. Medrese denilince hangi mekânların kastedildiğine dair farklı görüşler mevcuttur. Bu konuda bazı araştırmacılar "İslâm tarihinde eğitim ve öğretim kurumlarının genel adı" şeklinde tüm ilim evleri ve yerlerini içine alacak bir genellemeyle medrese kurumunu tanımlarken,¹⁸ George Makdisi ise medreselerin fıkıh eğitimine hasredilmiş mekânlar olduğunu belirterek diğer ilim kurumlarının haricinde özel bir ilim mekânına vurgu yapmıştır.¹⁹ Öte yandan bazı araştırmacılar *dârülhadis*, *dârülkur'ân* ve *ribât* gibi mekânları medreseyle aynı kurum olarak saymadıkları gibi bu kurumları kesin bir çizgiyle ayırarak değerlendirmenin de doğru olmayacağını belirtmektedir.²⁰ Bu konuda yapılan farklı yaklaşımlar ve tarifler, kanaatimizce araştırmacılar tarafından medresenin farklı

⁸ Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldun, *Târihu İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevî's-sultânî'l-ekber)*, thk. Şahâde Halil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/740.

⁹ İbn Haldun, *et-Târih*, 1/740.

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal* (Kahire: Dâru't-Türâs, ty.), 2/313-316.

¹¹ İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, 2/316.

¹² Muntasir Mahmut Sitân, *et-Terbiye ve't-ta'lim fî bilâdi's-Şâm fî devleti Memâliki'l-Bahriyye (658-784/1260-1382)* (Mûte: Câmîatu Mûte, 2008), 52.

¹³ Tatil günleri hakkında bkz. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, - Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 158.

¹⁴ İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, 2/316.

¹⁵ İzzeddin Muhammed Kemâleddîn, *el-Hareketü'l-İlmiyye* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990), 37, 45.

¹⁶ Nâsir Muhammed Ali Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Dimaşk fî Asri'l-Eyyûbî* (Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, 2000), 221, 224.

¹⁷ Mahmut Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017), 143.

¹⁸ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/323.

¹⁹ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 43.

²⁰ Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 66.

yönlerinin ön plana çıkarılmasından ileri gelmiştir. Medreselerin, fıkıh ilmine tahsis edilmiş mekânlar olmakla birlikte diğer ilimlerin de okutulduğu eğitim kurumları şeklinde tarif edilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Bununla birlikte medreselerin ilk dönemlerde sadece fıkıh ilmine tahsis edilmiş olup daha sonra fıkıh ilminin yanında başka ilimlerin de okutulmaya başlanmış olması ihtimal dışı değildir. Nitekim bu dönemin medreseleri hakkında kaynak eserleri olan İbn Şeddâd²¹ ve Nu'aymî'nin²² eserlerinde, medreseleri fıkıh mezhepleri şeklinde tasnif etmeleri, ayrıca fakih olarak bilinmeyen hiçbir âlimin bu medreselere müderris olarak atanmamış olması, bunu destekler niteliktedir.

İslâm eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan bu kurumların ilk olarak ne zaman inşa edildiği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İbn Hallikân medreseleri kuran ilk kişinin Büyük Selçuklu vezirlerinden Nizâmülmülk (v. 485/1092) olduğunu belirtmektedir.²³ Tâcüddîn es-Sübkî ise Nizâmülmülk döneminde medreselerin gelişip yaygınlaştığını kabul etmekle birlikte onun öncesinde de medreselerin varlığından bahsetmektedir. Ona göre Nizâmülmülk'ten önce Nişâbur'da adlarını belirtmediği iki medreseyle birlikte Beyhakiyye ve Sa'diyye medreseleri bulunuyordu.²⁴ Makrîzî ilk medresenin h. 400 senesinden sonra,²⁵ *Hitatü's-Şâm* adlı eserin müellifi Kürd Ali ise dördüncü yüzyılın sonlarında inşa edilip beşinci ve altıncı yüzyılda yaygınlaştığını kaydetmiştir.²⁶ Bu konuda araştırma yapan Nâcî Ma'rûf, Nizâmiye medreselerinden önce İslâm dünyasında otuzdan fazla medresenin varlığından bahsetmektedir.²⁷ Nizâmülmülk'ün gayretleriyle Bağdat, Belh, Nişâbur, Herat, Isfahân, Basra, Merv, Taberistan ve Musul'da yaptırılan medreseler ilk medreseler olmasa da ilk yatılı medreseler olmaları²⁸ ve medresenin İslâm âleminde yaygınlık kazanması açısından önem arz etmektedir. Tüm bu görüşlerden medreselerin hicrî dördüncü yüzyıl sonrasında inşa edildiği, Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk döneminde sistemleşerek yaygınlaşmaya başladığı, Eyyûbîler döneminde ise medrese kültürünün daha ileri bir seviyeye ulaştırılarak yaptırılan medreseler için vakıflar tahsis edildiği, bu durumun İslâm şehirlerindeki medreseleşme faaliyetine büyük bir ivme kazandırdığı, özellikle Kahire'de ve Dımaşk'ta medreselerin hızla yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır. İslâm âlemindeki ilk medreselerin genellikle Şâfiî fıkıhına tahsis edildiği ve Nizâmülmülk'ün inşa ettirdiği medreselerin tümünün Şâfiî fıkıhı ve Eşarî düşüncesine tahsis edilen medreseler olduğu bilinmektedir. Bazı araştırmacılar özellikle Şâfiî medreselerinin inşa edilmesini, Şâfiî mezhebinin Şiî-Caferî mezhebiyle olan etkili mücadelesine bağlamaktadır.²⁹ Şiîler'in medrese inşa edilmesine vermiş oldukları tepki bunu desteklemektedir. Nitekim Halep'te inşa edilen ilk medrese olan Zeccâciye medresesi, inşa edildiği sırada gündüz yapımı devam ederken gece Şiîler tarafından yıktırılmaya çalışılmıştır.³⁰ Bu durum Şiîler'in Sünnî medreselere olan düşmanca tavrını göstermesi bakımından dikkate değer bir örnektir. Selâhaddîn Eyyûbî muhtemelen bu mezhep mücadelesini birçok medrese inşa edip ilme önem vermekle başaracağına inanıyordu. O, Mısır'da hâkimiyeti eline alınca Şîa düşüncesine karşı her gün minarelerde Eş'arî akîdesini okutmuştur.³¹

²¹ Ebü'l-Mehâsin Bahâüddîn Yûsuf b. Râfi' el-Mevsilî İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre (Dımaşk Bölümü)*, thk. Samî ed-Dehhân (Dımaşk: el-Ma'hadü'l-Firensî lid'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1956), 2/92-196.

²² Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed ed-Dımaşkî Nu'aymî, *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*, thk. İbrahim Şemsüddin (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1988), 1/96, 2/100.

²³ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sadır, 1949), 2/129; Ebü'l-Felâh 'Abdullah el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*, thk. Mahmud Arnâût (Beirut: Dâru İbn Kesir, 1991), 5/363.

²⁴ Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hecer, 1992), 4/331.

²⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/199.

²⁶ Muhammed Ferîd b. Abdırrezzâk b. Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm* (Dımaşk: Mektebetü'n-Nürî, 1983), 6/67.

²⁷ Bozkurt, "Medrese", 28/323.

²⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/199.

²⁹ Selâm Eymen Şahin, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısır fî asri'l-Eyyûbî* (Tanta: Câmiatu Tanta, 1999), 46.

³⁰ Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm Ebü Zer Sibî İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-zehab fî târihi Haleb* (Halep: Dâru'l-Kalem, 1996), 1/271.

³¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/51.

Dımaşk'ta yapılan ilk medrese, hicrî 491 senesinde Şucâuddevle Sâdır b. Abdullah tarafından inşa edilen el-Medresetü's-Sâdırıyye'dir.³² Özellikle Nureddîn Zengî ilme önem vermiş, birçok medrese kurarak âlimleri Dımaşk'a çekmiş ve ilmî gelişime katkı sağlamıştır.³³ Zengîlerin halefleri Eyyûbîler de aynı yolu takip ederek daha da ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Eyyûbî emîrleri başta olmak üzere hanımları, âlimleri ve tüccarları da medreseler inşa ettirdiklerinden medrese sayısı hızla artmıştır.³⁴ Yapılan Medreseler genellikle Şâfiî fukahâsına tahsis edilmiş olmakla birlikte diğer mezhep fukahâsına tahsis edilenler de olmuştur. Medreseler, görev yapan ilk müderris veya medreseyi kuran kişinin ismiyle tanınmıştır. "Salâhiyye Medresesi", "Asrûniyye Medresesi" gibi medreseler bânîsinin adıyla anılmıştır. İbn Cübeyr 580 (1184) senesinde yaptığı seyahatinde Dımaşk'ta, ilime önem verildiğini, yirmiden fazla medresenin bulunduğunu, bu medreselere birçok vakfiyenin tahsis edildiğini kaydetmiştir.³⁵ Eyyûbîler döneminde Dımaşk'ta doksan iki adet medrese bulunduğu, bunların elli beşinin Eyyûbîler döneminde inşa edildiği kaydedilmektedir.³⁶ Bu rakamlar Eyyûbîler'de medreselerin büyük bir gelişme kaydettiğinin açık bir göstergesidir.

Eyyûbîler döneminde Dımaşk'ta Şâfiî,³⁷ Hanefî,³⁸ Mâlikî ve Hanbelî³⁹ fikhının okutulduğu belli başlı medreseler için İbn Şeddâd'ın *el-A'lâku'l-hatîre* ve Nu'aymî'nin *ed-Dâris* adlı eserlerine müracaat edilebilir.⁴⁰ Halep'te yapılan ilk medrese h. 516 senesinde Bedrüddevle Süleymân b. Abdulcebbâr tarafından inşa edilen Zeccâciye medresesidir.⁴¹ Kudüs'te ise ilk medrese Selâhaddîn Eyyûbî tarafından inşa edilen Salâhiyye medresesidir.⁴²

Eyyûbîler öncesinde Mısır'da hüküm süren Fâtımîler döneminde başlangıçta Ezher ve Amr b. Âs camilerinde ders okutulmuş, sonra Fâtımî halifelerinden Hâkim-Biemrillâh'ın, içerisinde kütüphanenin de bulunduğu bir nevi kültür merkezi şeklinde yaptırdığı Dârülulûm (Dârülhikme) eklenmiştir.⁴³ Kaynaklarda Eyyûbîler'den önce Mısır'da üç medrese bulunduğu, bunlardan birinin Mâlikî fakihî Ebû Bekir b. Velid et-Tartûşî tarafından 487 (1094) senesinde inşa edilen ve kendi adının verildiği medrese olduğu aktarılır. Diğerleri, Fâtımî vezirlerinden vezir Rıdvân tarafından 532/1137 senesinde inşa edilen ve Mâlikî fakihlerinden Nefisüddîn Mekki'ye nispet edilen Avfuyye (Hâfizîye) Medresesi ve yine Fâtımî vezirlerinden Âdil b. Sellâr'ın 546'da (1151) İskenderiye'de inşa ettirdiği Şâfiî fakihî Ebû Tâhir es-Silefî'nin (v. 576/1180) ders verdiği Silefîye Medresesidir.⁴⁴ Eyyûbîler döneminde Mısır'da medreselerin sayısı hızlı bir şekilde artmış başta Şâfiî mezhebi olmak üzere Mâlikî, Hanefî ve Hanbelî fikhına dair eğitim faaliyetlerine tahsis edilen birçok medrese yapılmıştır.

Mısır medreselerini araştıran Sellâm Eymen Şâhin'e göre bu dönemde, Mısır'da otuz dokuz medrese inşa edilmiştir. Bunlar mezheplere göre tasnif edildiğinde on altısı Şâfiî, on biri Mâlikî, altısı Hanefî, biri Mâlikî ve Şâfiî ve biri de her dört mezhebe tahsis edilmiş, diğer dört medrese ise herhangi bir mezhebe tahsis edilmemiştir. Bu medreselerin bulunduğu yere gelince Kahire'de yirmi yedi, Feyyûm'da beş, İskenderiye'de üç, Asyût, Kûs, Asvân ve Münyetu Benî Hasib'te birer medrese

³² İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre (Dımaşk)*, 200.

³³ Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, 6/67.

³⁴ Bedrettin Basuğuy, *Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinde ilmî faaliyetler* (İstanbul: Hivda Yayınları, 2009), 31.

³⁵ Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Hüseyn el-Kinânî İbn Cübeyr, *er-Rihle* (Beyrut: Dâru Sadır, ty.), 258.

³⁶ Mahmut Sitân, *et-Terbiye ve't-ta'lim fi bilâdi's-Şâm*, 77; İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre (Dımaşk)*, 92-121.

³⁷ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre (Dımaşk)*, 229-251; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/96-358.

³⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre (Dımaşk)*, 199/228; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/362-449.

³⁹ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre (Dımaşk)*, 253-257; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/3-94.

⁴⁰ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre (Dımaşk)*, 200-260; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/96-358.

⁴¹ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre (Dımaşk)*, 241; Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, 6/67. İbn Şeddâd Eyyûbîler döneminde Halep'te Şâfiîlerin 18, Hanefîlerin 21 toplam 39 medrese bulunduğunu kaydetmektedir. (İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre*, 1/240.) Halep medreseleri hakkında geniş bilgi için bkz. Sibt İbni'l-Acemî, *Kunûzü'z-zehab fi târihi Haleb*, 1/268-372.

⁴² Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, 6/67.

⁴³ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/356.

⁴⁴ Eymen Şâhin, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi Mısır fi asri'l-Eyyûbî*, 60.

bulunmaktadır.⁴⁵ Şâfiî mezhebine göre eğitim ve öğretim yapılan on altı medreseden on biri Kahire, üçü Feyyûm, biri Asyût, biri Asvân'da bulunmaktadır. Mâlikî fıkıhına tahsis edilen on bir medreseden beşi Kahire'de, ikisi İskenderiye'de, ikisi Feyyûm'da, biri Kûs'ta, biri Münyetü Benî Hasib'de bulunmaktadır. Hanefî mezhebi fıkıhının öğretimine tahsis edilen altı medreselerin tümü Kahire'de bulunmaktadır.⁴⁶ Eyyûbîler döneminde çoklu mezhep fıkıhına tahsis edilen medreseler de bulunmaktadır. Nitekim Kâdi el-Fâdıl yüz yirmi binden fazla eser barındıran kütüphaneye sahip Mâlikî ve Şâfiî fıkıhının eğitim ve öğretimi için tahsis edilen bir medrese inşa ettirmiştir.⁴⁷ Eseyiye, Azrâviyye, Dimâğiyye ve Zâhiriyye medreseleri ise Şâfiî ve Hanefî mezhep fakihlerine tahsis edilen medreselerdir.⁴⁸ Yine Melik Salih Necmeddîn Eyyûb, Kahire'de dört mezhep fıkıhının tahsil edildiği bir medrese inşa ettirmiştir.⁴⁹ Bunların dışında mezhep aidiyeti hakkında bilgi bulunmayan dört medrese bulunmaktadır. Eyyûbîler döneminde Mısır'da fıkıh mezheplerine tahsis edilen medreseler hakkında detaylı bilgi için Makrîzî'nin *el-Hitat*,⁵⁰ İbn Dokmak'ın *Kitâbü'l-intisâr li-vâsâtati 'İkdi'l-emsâr*⁵¹ ve Eymen Şahin'in *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi Mısır fi asri'l-Eyyûbî*,⁵² adlı eserine müracaat edilebilir.

Selâhaddîn Eyyûbî'nin Kudüs fethinde inşa ettirdiği Salâhiyye Medresesi'nin vakfiye şartları o dönemde medreselerde okutulan fıkıh eserleri hakkında bir fikir vermektedir. Vakfiyede medresede ders verecek müderrisin derse mutat vaktinden erken gelerek derse Kur'ân-ı Kerîm ile başlayacağı belirtilmektedir. Ardından vakıf kurucusuna ve Müslümanlara dua edecek sonra fıkıh, hilâf ilmi, usûl ve diğer şer'î ilimleri okutacak sonra müderrisin yardımcısı konumunda olan muîdler öğrencilerle dersi tekrar edeceklerdir. Ayrıca muîdlerin ikindiden sonra aynı yerde dersin ikinci tekrarını gerçekleştirecekleri, tatil günleri dışında haftanın her günü bu şekilde devam edecekleri kaydedilmektedir.⁵³ Haftalık tatil günlerine gelince cuma ve salı günleri örfen haftalık tatil günleri olarak kabul edilmiştir.⁵⁴

Ders veren bir hocanın tatil ayında medresede bulunmaması durumunda maaşını alıp almayacağı konusunda Takıyüddîn İbn Teymiyye'ye yöneltilen soruya, İbn Teymiyye'nin, görevini düzgün bir şekilde yaptığı takdirde tatil ayında medresede bulunmasa da maaşı hak edeceği yönünde cevap vermesinden⁵⁵ müderris ve talebelerin yıllık tatil yaptıkları anlaşılmaktadır. Yıllık tatilin Recep, Şaban veya Ramazan aylarından birinde yapıldığı, ayrıca bayram günleri, Şevval'in ilk yirmi günü, Zilhicce'nin ilk onbeş günü, Muharrem ayının 9 ve 10. Günleri tatil yapıldığı kaydedilmektedir.⁵⁶

Vakfiye şartnamelerinden yola çıkarak medreselerde kalan öğrenci sayısının genellikle 20 civarında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şâmiyye Cevvâniyye Medresesi'nin vakfiyesinde bu sayının müderris, müezzin ve kayyim'in dışında imam ve muîd ile birlikte 20 kişi olacağı belirtilmektedir. Vakfiye gelirinin artması durumunda bu sayının üzerinde öğrenci alınabileceği

⁴⁵ Eymen Şahin, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi Mısır fi asri'l-Eyyûbî*, 8.

⁴⁶ Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, 67, 84, 91.

⁴⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/292.

⁴⁸ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/114.

⁴⁹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/217.

⁵⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/200-264.

⁵¹ Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Alâî el-Mısırî İbn Dokmak, *Kitâbü'l-intisâr li-vâsâtati 'İkdi'l-emsâr* (Beyrut: el-Mektebü't-Ticârî, 1993), 1/92-99.

⁵² Eymen Şahin, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi Mısır fi asri'l-Eyyûbî*, 90.

⁵³ Ebû'l-Hasen Alî b. Abdilkâfi b. Alî Takıyyüddîn es-Sübkî, *Fetâvâ's-Sübkî* (Beyrut: Dâru'l-Meârif, ty.), 2/62.

⁵⁴ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 158.

⁵⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Envâr el-Bâz - Âmir el-Cezzâr (İskenderiye: Dâru'l-Vefâ, 2005), 31/203.

⁵⁶ el-Anâkîra Muhammed Halef, *el-Medâris fi Mısır fi asri devoleti'l-Memâlik - Dirâse tarihiyye min hilâli'l-vesâik ve'l-vakfiyyât ve'l-hıcc* (648-923/1250-1517) (Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 2005), 194.

belirtilmektedir.⁵⁷ Benzer bir şekilde müderris, imam, muîd müezzin, kayyim ve kapıcının dışında 20 fıkıh talebesi sınırı bulunmaktadır.⁵⁸

İslâm eğitim kurumlarının en önemlilerinden olan medreselerin Eyyûbîler'in siyasetinin temelinde yer aldığı ve başarılarında büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Eyyûbîler dönemi medreselerinde İslâmî ilimlerin tüm alanlarında dersler verilmiş olmakla birlikte fıkıh, diğer naklî ilimlere nispetle daha ağırlıklı olarak okutulmuştur. Eyyûbîler'den önce Mısır'ın İskenderiye kentinde üç medresenin varlığından bahsedilse de Eyyûbîler döneminde devlet desteğiyle yaklaşık bir asır içerisinde bu sayı hızla artarak otuz dokuza çıkmıştır. Belki de İslâm eğitim tarihinde ilk defa eğitimde bu düzeyde hızlı bir gelişme sağlanmıştır. Bu dönemde Şâfiî mezhebi diğer sünnî mezheplerin önünde gitmekle beraber tüm sünnî mezhepler de bu gelişmenin içinde yer almışlardır. Şâfiî mezhebi ve medreselerinin Şiî düşünce ile mücadelede etkili olması, bunun yanı sıra Eyyûbî sultanlarının Şâfiî mezhebine mensup olması, Şâfiî mezhebinin diğer mezheplerden daha çok önemsenmesine yol açmıştır. Medreselerin çoğu Dımaşk ve Kahire'de olmakla beraber bu merkezlerin çevrelerinde de birçok medrese inşa edilmiştir. Mısır'da Şâfiî medreselerden sonra en çok Mâlikî mezhebine ait medreseler, Şam'da Şâfiî medreselerden sonra en çok Hanefî medreseleri öne çıkmıştır. Eyyûbîler döneminin sonlarında ilk olarak iki mezhebe sonra dört mezhebe fıkıh eğitim ve öğretimi için medreselerin tahsis edilmesi, Eyyûbîler'de mezhep hürriyetini göstermesi açısından önemlidir. Yine Şâfiî mezhebine mensup olan sultan ve vezirlerin başka mezheplere ait medreseler inşa etmeleri bu çerçevede değerlendirilmelidir. Sonraki dönemlerde dört mezhepten de kadı atanmasının temelinde bu uygulamaların olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu dönemde fıkıh eğitimin yapıldığı kurumlardan biri de mescitlerdir. Müslümanlar nezdinde büyük bir öneme sahip olan mescitlerin sadece bir ibadethane değil; aynı zamanda bir eğitim-öğretim kurumu olduğu, burada birçok ilmin okutulduğu kabul edilmektedir.⁵⁹ Tabakat kitaplarında âlimlerin hayatıyla ilgili bilgi verilirken mescitte ders veren âlimler için kullanılan "lehû halkatün fi'l-mescid/camide ders halkası mevcuttu"⁶⁰ ifadelerinden dönemin fukahâsının camilerde ders halkalarına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Küçük mescitlerde dersler vermek için yöneticilerden herhangi bir izin almaya gerek duyulmamışken büyük camilerde ders vermek izne tabi tutulmuştur.⁶¹ Mısır ve Şam bölgesi, sahâbe döneminde eğitim ve öğretimin yapıldığı camilerle tanışmıştır. Dımaşk'ta bulunan Emeviyye Camii ve Kahire'de bulunan Amr b. Âs Camii sahâbe döneminden itibaren ibadetlerin yanında eğitim ve öğretimin yapıldığı önemli mabedlerdir. Eyyûbîler dönemi öncesinde olduğu gibi Eyyûbîler döneminde de câmi ve mescitlerde yapılan eğitim- öğretim faaliyetleri devam etmiştir. Bu dönemde Şam ve Mısır'da birçok mescit ve caminin bulunduğu kaydedilmektedir. İbn Asâkir'e göre sadece Dımaşk'ın içinde 242, çevresinde 178 toplam 420 mescidin bulunduğu kaydedilmektedir.⁶²

İbn Şeddâd ise 660 mescit bulunduğunu kaydederek bunları tek tek saymış ve hakkında bilgi vermiştir.⁶³ Burada Eyyûbîler'in ilk döneminde yetişen İbn Asâkir (v. 571/1176) ve Eyyûbîler'in son dönemini gören İbn Şeddâd'ın (v. 684/1285) belirtmiş olduğu rakam arasındaki farkın büyük çıkması,

⁵⁷ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/228.

⁵⁸ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/279.

⁵⁹ Davut Işıkdoğan - Adem Korukçu, "Geçmişten Günümüze Eğitim Yeri Olarak Cami-Mescid", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)* 8/26 (2015), 125-141.

⁶⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1993), 51/90; Sübkî, *Tabakât*, 8/369; Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Süleyman Abdurrahman (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005), 4/401.

⁶¹ Mahmud Sitân, *et-Terbiye ve't-ta'lîm fi bilâdi's-Şâm*, 55.

⁶² Ali Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi Dımaşk*, 200. İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dımaşk* adlı eserinden kaynak göstermiştir.

⁶³ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hafîre (Dımaşk)*, 92/166.

Eyyûbîler döneminde Haçlılar'dan alınan bölgelerin etkisinin bulunması ve bu dönemde birçok caminin inşa edilmesiyle açıklanabilir.

Dımaşk'ta eğitim ve öğretimde en çok adı geçen cami şüphesiz Emeviyye Camii'dir. İslâm tarihinde önemli bir yeri bulunan bu caminin önceleri bir kilise olduğu, Müslümanlar'ın Dımaşk'ı fethetmesinden sonra camiye dönüştürüldüğü kaydedilmektedir. Kaynaklarda bu camide birçok zaviye ve bölüm olduğu, bu bölümlerde ibadet, mütalaa, kütüphane ve ders halkaları gibi çeşitli faaliyetlerin yapıldığı belirtilmektedir. Burada bulunan ders halkaları arasında; Halkatü'l-Kevseriyye ve Halkatü's-Seb' adında Kur'ân-ı Kerîm ve kıraat halkaları bulunmuş, dinî ilimler okutulan bu ders halkalarına medrese adı verilmiştir. Gazzâlîye, Tâciyye, İzziyye Medreseleri; Fâzılıyye, Arviyye ve Kavsiyye Dâru'l-Hadisleri; Mâlikiyye, Mihrâbi'l-Hanâbile Zaviyeleri; Kubetü'n-Nasr, Kubâle Maksûretü'l-Hitâbe, İbnü'l-Müneccâ, İbn Zekî, İbn Mâlik en-Nahvî, İbn Tâvûs, Bürhânüddîn el-Merâgî, İbni Cizzî, Zeynüddîn Zevâvî ve Kâdî Şemseddîn el-Harrânî halkaları Emeviyye Camii'nde bulunan ders mekânlarıdır.⁶⁴

Ünlü seyyah İbn Cübeyr, mimari yapısı ve süslemeleriyle bu caminin Müslümanların en güzel camilerinden biri olduğunu belirtmektedir.⁶⁵ Kaynaklarda Emevî Camii'nde ders halkası bulunan birçok fakihin adı geçmektedir. Ancak çalışmanın kapsam ve sınırları dikkate alınarak bunlar zikredilmemiştir.

Dımaşk'ta eğitim ve öğretim amacıyla kullanılan camilerden biri de Şeyh Davud b. Mehâsin el-Fâmî'nin 598/1201 senesinde yapımına başlattığı, Erbil Hâkimi el-Melikü'l-Muzaffer Zeynüddîn'in yardımıyla tamamlanan Câmîu'l-Hanâbile'dir.⁶⁶ Câmî'u'l-Cebel olarak da adlandırılan bu camide ders verenler arasında Muvaffakuddîn İbn Kudâme ve Şeyh Muhammed b. Halef el-Makdisî (v. 618/1221) zikredilir.⁶⁷ Eğitim ve öğretim amacıyla kullanılan camilerden bir diğeri de Melikü'l-Eşref Musa'nın 632'de (1234) birçok vakıf tahsis ederek yaptırdığı Câmî'u't-Tevbe'dir.⁶⁸ Şemseddîn Muhammed en-Nablûsî (v. 606/1267), Sıbt İbnülcevzî ve Abdulaziz b. Muhammed b. Abdulhak'ın (v. 699/1299) bu camide ders halkalarının bulunduğu kaydedilmektedir.⁶⁹ Bunların haricinde Dımaşk'ta Câmîu'l-Battîh, Câmîu'l-Füskâr, Câmîu Cirah, Mescidu Hâtûn, Mescidu Fulûs, Mescidü'l-Cevze gibi cami ve mescitlerde de ders halkalarının bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁷⁰

Mısır'da eğitim ve öğretim faaliyetlerinde adı geçen camilerden biri Fustat'ta bulunan Câmîu'l-'Atîk'tir. Amr b. Âs Mescidi ve Tâcü'l-Cevâmî' adıyla da bilinen cami, Mısır'da yapılan ilk cami özelliğini taşımaktadır.⁷¹ Amr b. Âs tarafından 22/643 yılında yaptırılan mescide zamanla çeşitli eklemeler yapılmış, Selâhaddîn Eyyûbî 568 (1172) yılında mescidi tamir ettirerek yenilemiştir.⁷² Bu mescitte yapılan ders halkaları el-Ezher Camii'den farklı olarak zaviye denilen bölümlerde yapılmıştır. Burada derslerin ücret karşılığında değil Allah rızası için yapıldığı belirtilmiştir. Mısır camileriyle ilgili araştırmalar yapan Suâd Mâhir'e göre burada "halka" yerine "zâviye" denilmesinin nedeni bir ücret takdir edilmeden yapılan derslerle bir ücret karşılığında yapılan dersler arasında bir ayırım olabileceği ihtimalidir.⁷³ Makrîzî 749 (1348) senesine kadar kırk küsür eğitim zaviyesi bulunduğunu kaydetmiş, bu ders halkalarının bir kısmını vakıflarıyla birlikte zikretmiştir. İmâm Şâfiî

⁶⁴ Emeviyye Camii'nde bulunan ders mekânları hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi Dımaşk*, 1/202.

⁶⁵ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 258.

⁶⁶ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hafîre (Dımaşk)*, 86.

⁶⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 7/146.

⁶⁸ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/328; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 7/259.

⁶⁹ Ali Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi Dımaşk*, 216.

⁷⁰ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hafîre (Dımaşk)*, 86-88; Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/233-284.

⁷¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/5-6.

⁷² Makrîzî, *el-Hitat*, 4/5-15.

⁷³ Mâhir Muhammed Su'ad, *Mesâcidü Mısır ve evliyâuha's-salihîn* (Kahire: Metâbiu'l-Ehrâmî't-Ticariyye, 1976), 1/71-72.

Zaviyesi, Mecdiyye Zaviyesi, Sâhibiyye Zaviyesi, Taciyye Zaviyesi, Muiniyye Zaviyesi, Alâiyye Zaviyesi, Zeyniyye Zaviyesi, Medresetü'l-Kemâliyye fıkıh tedrisi yapılan zaviyelerdendir.⁷⁴

Mısır'da eğitim ve öğretim yapılan mescitlerden biri de Ahmed b. Tolun Cami'dir. Ahmed b. Tolun tarafından 869 (1465) yılında yapımı tamamlanan bu eser Mısır'ın en önemli camileri arasında sayılmaktadır.⁷⁵ Tarih ve tabakât eserlerine baktığımızda bu camide pek çok âlimin ders alıp verdiği kaydedilmektedir.⁷⁶ Ayrıca Selâhaddîn Eyyûbî Meşhedü'l-Hüseynî'de fıkıh tedrisi için Bahâ ed-Dımaşkî'yi görevlendirmiştir.⁷⁷ Keza el-Câmiu'z-Zâfir ve Kâdı'l-Fâdıl'ın ders halkası tesis ettiği Kellâse Câmisi bu dönemde fıkıh ders halkalarının yapıldığı camilerdir.⁷⁸ Ezher Camii, Eyyûbîler döneminde kendisine tahsis edilen vakıflardan mahrum bırakılmış ve Cuma namazlarının dışında tutulmuş olmakla birlikte bu dönemde tamamen eğitimden kesilmemiştir. Bu dönemde önceki ihtişamı olmamakla birlikte aklî ve dinî ilimlerin tedrisinin yapıldığı kaydedilmiştir.⁷⁹ Ancak mescit sayısındaki bu büyük artışa rağmen çok az caminin eğitimde adının geçmesi bu dönemde mescitlere kıyasla büyük imkânlarla sahip olan birçok medresenin bulunmasından kaynaklanmış olabilir.⁸⁰ Bu dönemde medreselerde görev almayan sadece camilerde ders veren fakihler de bulunmaktadır. Nitekim İbn Kudâme Câmî'u'l-Cebel⁸¹ ve Emevî Cami'nde ders halkası oluşturmuş, medreselerde ders verdiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.⁸²

Bu bilgilerden yola çıkarak İslâm'ın ilk dönemlerinde devletin tüm fonksiyonunun icra edildiği mekânlar olan mescitler, zaman içinde İslâm devletinin kurumsallaşmasına paralel olarak ibadet ve eğitim dışındaki işlevlerini diğer kurumlara devretmiş olduğunu görüyoruz. Yine medreselerde genellikle bir ücret karşılığında ilmî faaliyetler sürdürülürken, cami ve mescitlerde genellikle bu faaliyetler karşılıksız, Allah rızası için yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde bu dönemde mescitlerde sabit bir müfredatın uygulanmadığı görülmektedir.

Tasavvuf eğitim ve öğretiminin yapıldığı Hankah, Ribât ve Zâviyeler aynı zamanda fıkıh ve diğer ilimlerin eğitim ve öğretiminin yapıldığı mekânlar olmuştur. Ortak birçok yönleri olduğundan hankah, ribât ve zâviye kavramlarının aynı anlamda kullanıldığı bazı âlimler tarafından ifade edilmektedir.⁸³ Bu kurumlar, o dönemde uzak diyarlardan gelen talebe ve âlimlerin uğrak yerleri olmuştur. Ancak medreselerin yaygınlaşmasıyla birlikte âlimlerin ve talebelerin ikamet için medreseleri tercih etmesi, bu tür yerlere âlimlerin daha az uğramasına neden olmuştur.⁸⁴ Medreselerin geçimi için vakfiyeler tahsis edildiği gibi hankahlara da tahsis edilmiştir.⁸⁵

Makrîzî, hankahları sûfilerin inzivâyâ çekildikleri, sohbet ve zikir için toplandıkları mekânlar olarak tarif ederek İslâm âleminde bu mekânların ne zaman inşa edildiği hususunda bilgi vermiştir. Ona göre bu müesseseler, İslâm âleminde ilk olarak 400 (1010) dolaylarında yapılmıştır.⁸⁶ Nitekim İslâm tarihinde bahsi geçen mekânların adı III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Mâverâünnehir'de ortaya çıkan Kerrâmîlerle geçmiş, kaynaklarda bu akıma "ashâb-ı hankah" denilmiştir.⁸⁷ Hankahlarda

⁷⁴ Muhammed Su'ad, *Mesâcidu Mısır ve evliyâhu's-salihîn*, 1/72.

⁷⁵ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/38.

⁷⁶ Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân Şemseddin Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beirut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ty.), 2/189.

⁷⁷ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/323.

⁷⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/84.

⁷⁹ Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, 79.

⁸⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/22; Ali Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi Dımaşk*, 201.

⁸¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/146.

⁸² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 44/489; İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/288.

⁸³ Makrîzî, *el-Hitat*, 6/134.

⁸⁴ Ali Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi Dımaşk*, 323.

⁸⁵ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/148.

⁸⁶ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/280. Hankah, Farsça bir kelime olup sofa ya da kralın yemek yediği yer anlamına gelmektedir. Daha sonra yukarıdaki (tekke) anlamını aldığı kaydedilmektedir.

⁸⁷ Mutahhir b. Tahir Ebü Nasr el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Port Said: Mektebetu Sekâfeti'd-Diniyye, ty.), 5/141.

tasavvuf eğitiminin yanısıra fıkıh ve hadis gibi İslâmî ilimlerin yanında çocuklara Kur'ân dersi ve hat eğitiminin verildiği kaydedilmiştir.⁸⁸ Hankahlardan bir kısmı medreselerde olduğu gibi belirli fıkıh mezheplerine tahsis edilmiş, bir kısmı iki mezhep fukahâsına, bir kısmı dört mezhep fıkıh eğitimine tahsis edilmiştir. Örneğin Selâhaddîn Eyyübî'nin amcası Şîrkûh'un Dımaşk'ta inşa ettirdiği Esediyye Hankah'ı Şâfiî ve Hanefî fakihlere tahsis edilmişti. Dımaşk'ta bulunan Yunusiyye Hankahı Hanefî fakihlere vakfedilmişti.⁸⁹ Hem medrese ve hem de hankah olarak tahsis edilen hankahlar da bulunmaktadır. Kahire'de bulunan Cemâliyye Medresesi, Hanefî fakihlerine hem medrese ve hem de hankah olarak tahsis edilmiştir.⁹⁰ Örneğin Şeyhüniyye hankahında dört mezhep fıkıhının okutulduğu kaydedilmektedir.⁹¹

Eyyübîler döneminde hankahlar devlet tarafından destek görmüş, bu kurumlara yöneticiler tarafından vakıf arazileri tahsis edilmiştir.⁹² İbn Şeddâd bu dönemde Dımaşk'ta 19 hankah hakkında bilgi vermektedir.⁹³ Nuaymî ise burada bulunan hankahlar hakkında daha detaylı bilgi vermekte ayrıca Memlûkler döneminde inşa edilenleri bunlara ekleyerek sayılarını 29'a çıkarmaktadır.⁹⁴ Mısır'daki ilk hankah, Selâhaddîn Eyyübî tarafından Kahire'de kurulan Saîdüssüedâ Hankahıdır. Buraya ilk atanan Şâfiî fakihlerden Sadrüddîn el-Hamevî ve Tacuddîn İbn Bint Eaz ve Bedreddîn İbn Cemâa gibi fakihler, bu hankahın reisliğini yapmış ve burada fıkıh dersleri vermiştir.⁹⁵

Hankahlara benzer bir işlevi olan ribâtlar stratejik mevkilerde ve sınır boylarında kurulmuştur.⁹⁶ Ribâtlar, düşman topraklarında harekâta bulunacak birliklerin toplanma yeri, bir düşman saldırısı sırasında civardaki halk için sığınak yeri ve yol emniyeti gibi askerî amaçların yanında tasavvuf eğitimi, ibadet ve ilmî faaliyetler için de farklı görevler icra etmişlerdir. II. (VIII.) yüzyılda mevcut olmakla birlikte bir eğitim kurumu olarak medreselerden sonra V. (XI.) yüzyılda yaygınlaştığı kaydedilmektedir.⁹⁷ Eyyübîler döneminde Dımaşk'ta bulunan ribâtlar hakkında bilgi veren İbn Şeddâd, bu dönemde hizmet gören on dokuz ribât bulunduğunu aktarmaktadır.⁹⁸ Mısır'dan önce Şam bölgesinde ribâtların varlığından bahsedilmektedir. Dımaşk'ta yapılmış ilk ribâtın Ebû'l-Beyân en-Nabe' b. Muhammed el-Harrânî (v. 551/1156) tarafından tesis edildiği, Selâhaddîn'in amcası Esedüddîn Şîrkûh, babası Necmeddîn Eyyüb, Toman el-Selçukî ve Azrâ Hatun tarafından vakfedilen ribâtların bunu takip ettiği kaydedilmektedir. Ayrıca Selâhaddîn Eyyübî, Akkâ ile Kudüs'ü fethedince Akkâda'ki Hospitaliler sarayının bir bölümü ile Kudüs'teki Kemâme Kilisesi'nin yanındaki patrikhaneyi sûflere ribât olarak vakfetmiştir.⁹⁹

Sözlükte köşe, bucak, hücre gibi anlamlara gelen zâviye ise,¹⁰⁰ hankahlar ve ribâtlara benzer müesseseler olmakla birlikte bu tür yerlerin daha çok içinde yapılan zikirle ön plana çıkan kurumlar olduğu kaydedilmektedir.¹⁰¹ Bu kurumlar küçük tekkeler olarak nitelenmiştir.¹⁰² Genellikle cami içinde ve yakınında bulunan bu müesseseler, tasavvuf ehlinin zikir ve toplantılarının yapıldığı yerlerdir. Bu mekânlarda âlim ve talebeler, ibadet edenler ile dışarıdan gelen misafirler

⁸⁸ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/293.

⁸⁹ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/148.

⁹⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 4/246.

⁹¹ Ebû'l-Fazl el-Hafız Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Hudayrî eş-Şâfiî Suyûtî, *Hüsni'l-mühâdere fi tarihi'l-Mısır ve'l-Kahire*, thk. İbrahim Muhammed Ebû'l-Fadl (Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1967), 2/266.

⁹² Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/257.

⁹³ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hafîre (Dımaşk)*, 191-195.

⁹⁴ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/109-148.

⁹⁵ Suyûtî, *Hüsni'l-mühâdere*, 2/260.

⁹⁶ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab 3* (Beyrut: Dâru Sadr, 1994), 7/302.

⁹⁷ İsmail Yiğit, "Ribât", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/77.

⁹⁸ İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hafîre (Dımaşk)*, 195-196.

⁹⁹ Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Eyyübî Devleti* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983), 266.

¹⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab 3*, 14/365.

¹⁰¹ Makrîzî, *el-Hitat*, 6/136.

¹⁰² Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 617.

kalmaktadırlar. Aynı zamanda bu kurumlar, birer ilim merkezleri olarak da hizmet görmüştür.¹⁰³ Dımaşk'ta bu dönemde öne çıkan zâviyeler arasında: Gazzâlîyye, Kavsiyye, Salâhiyye (Kelâse), Mefharetu Hızır (a.s.), Seken Şerefeddîn el-Âmidî adındaki zâviyeler bulunmaktadır.¹⁰⁴ Eyyûbiler döneminde Mısır'da da çeşitli yerlerde faaliyet gösteren zâviyelerin her birinin çok zengin vakıflarla desteklendiği, Kahire'de Düveyretü's-Sûfiyye adındaki merkezi bir tekkeye bağlı bulunduğu, Mısır'da bulunan Amr b. Âs Camii'nde fıkıh eğitimi için sekiz zâviye bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁵ Dönemin belli başlı âlimlerinden olan İbn Ebî Asrûn'un Dımaşk'ta Emevî Camii'nin Garbiyye Zâviyesi'nde,¹⁰⁶ Ebû Hasan Ali b. Müsallim es-Sülemî'nin (v. 532/1138) Dımaşk'taki Zâviyetü'l-Gazaliyye'de, İsa b. Mesud b. Mansûr el-Hümeyrî'nin (v. 742/1342) de Mısır'daki bir zâviyede fıkıh dersleri verdiği nakledilmektedir.¹⁰⁷ Zâviyelerde Gazzâlî gibi büyük âlimlerin bulunduğu¹⁰⁸ göz önüne alındığında genel olarak bu kurumların iyi bir tahsil imkânı sunduğunu, ilmî faaliyetlerin yürütülmesinde azımsanmayacak katkılarının olduğunu ifade etmek mümkündür.

Daha çok tasavvuf ehlinin sohbet ve zikir yapmaları ve inzivâya çekilmeleri amacıyla kurulan hankah, ribât ve zâviyeler yapı ve işleyiş bakımından medreselere benzemektedir. Derslerine talebelerin rağbet ettiği meşhur hocaların, ribât ve zâviyelerden daha ziyade hankahları tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu kurumlar, ilim ve ibadet amacıyla kurulmuş, toplumun dinî ve kültürel gelişiminde büyük rol oynamıştır. Tasavvuf eğitiminin yanında fıkıh başta olmak üzere diğer İslâmî ilimlerin de okutulduğu bu mekânlar, aynı zamanda misafir veya kimsesiz kişilerin de ücretsiz konakladığı yerlerdir.

Tarihte özellikle tüccarların ve yolcuların konaklama ile barınması için kullanılan hanlar,¹⁰⁹ kervansaray ismiyle de bilinmektedir. Şehir merkezlerinde bulunanlara *han*, şehirlerarası yollar üzerinde yaptırılan hanlara da *kervansaray* denilmiştir.¹¹⁰ Hanlar, konaklama ve ticaretin yanında yabancı öğrencilerin barınması ve eğitim-öğretimi amacıyla da kullanılmıştır. Nitekim kaynaklarda öğrencilerin hanlarda barındıkları ve han mescidinde okutulan derslere katıldıkları kaydedilmektedir. Tarihi kaynaklar, hanların ilmî amaçlarla kullanılmasının medreselerden önce gerçekleştiğini göstermektedir. Nitekim kaynaklarda hayırseverler tarafından yabancı talebeler ve kimsesizler için birçok hanın yapıldığı nakledilmektedir.¹¹¹

Sultan ve emîrlerin yanı sıra âlimler ve zengin tüccarlar da fıkıhla iştigal edenler için hanlar inşa ettirmiş ve belirli fıkıh mezheplerine tahsis etmişlerdir. Konuyla ilgili olarak Dü'lüc b. Ahmed b. Dü'lüc'ün (v. 351/962) Bağdat'ta bir hanı Şâfiî fukahâsına vakfettiği nakledilmektedir.¹¹² Yine Bedir b. Hasneviyye el-Kürdî'nin (v. 405/1014) kimsesizler için yaptırdığı hanların ve inşa ettirdiği mescitlerin sayısının üç bine ulaştığı kaydedilmektedir.¹¹³ Ayrıca 443 (1051) tarihinde Bağdat'ta Ehl-i Sünnet ve Şîa arasında çıkan mücadelelerde fıkıh hanlarının adı geçmektedir. Bu olayda Bağdat'taki Şii gruplar Hanefî fıkıhının öğretildiği hana saldırmışlar içinde buldukları eşyaları talan ederek hanı ateşe

¹⁰³ Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, 136.

¹⁰⁴ Bu zaviyeler hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre (Dımaşk)*, 246-248.

¹⁰⁵ Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, 136.

¹⁰⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/53.

¹⁰⁷ Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, 137.

¹⁰⁸ Dündar, *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, 137.

¹⁰⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru's-Sadır, 1995), 2/341.

¹¹⁰ Şebnem Eryavuz, "Kervansaray", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25/299.

¹¹¹ Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zemân fi tarihi'l-a'yân*, thk. İbrahim ez-Zeybak (Beyrut: Daru'r-Risâletü'l-Âlemîyye, 2013), 18/231; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 5/29; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbn Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-mülûki ve'l-ümem*, thk. Abdulkadir Atâ Muhammed - Abdulkadir Atâ Mustafa (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1992), 15/105.

¹¹² Muhammed b. Cerîr el-Âmülî el-Bağdâdî Ebû Ca'fer et-Taberî, *Târîhu'r-rüsül ve'l-mülûk ve sîlatu Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967), 11/394.

¹¹³ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 15/105; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, 5/29.

vermişlerdir. Handa ders veren Hanefî fakih Ebû Said es-Serahsî'yi de (v. 443/1051) öldürmüşlerdir.¹¹⁴ Ebû Alî el-Fârikî (v. 528/1134), 456 (1064) senesinde Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (v. 476/1083) Bağdat'ta bir handa kendisi ile birlikte on ile yirmi arasında öğrenciye ders verdiğini kaydetmektedir.¹¹⁵ Öte yandan George Makdisi, Ortaçağ'da hanların çeşitli fonksiyonlarının yanında içlerinde fıkıh eğitim ve öğretiminin yapıldığı bir mescidin bulunduğunu kaydetmektedir.¹¹⁶ Yukarıda verilen bilgiler ışığında Eyyûbîler dönemi öncesinde hanların çok farklı işlevlere sahip olduğunu, fıkıh eğitimi amacıyla da kullanıldığını ve farklı mezhep mensupları adına çeşitli hanların vakfedildiğini ifade etmek mümkündür. Eyyûbîler döneminde hanlarda fıkıh eğitim-öğretimi yapan fakihlere rastlanmamış olması, hanlarda fıkıh eğitim-öğretimi fonksiyonunun o dönemde sayıları hızla çoğalan medreselere geçtiğini göstermektedir.

Yukarıda adı geçen eğitim kurumlarının dışında bazı fakihler evlerde de ders vermişlerdir. Bilindiği gibi İslâm tarihinde ilk medrese olarak bilinen Dâru'l-Erkam b. Ebû'l-Erkam el-Mahzûmî'nun evi eğitim için tahsis edilmiştir. Sonraki dönemlerde bu amaçla evini ilim tahsili için vakfeden şahsiyetler olmuştur. Nitekim Eyyûbîler döneminde de bazı âlimler kendi evini talebelerin eğitimine açmıştır. Bu evler medrese gibi imkân ve işlevlere sahip olmasa da eğitim hizmetlerinde kullanılmıştır. Hanbelî fakihlerinden Şemseddîn Ebû Bekir Muhammed el-Makdisî'nin (v. 676/1277), Mısır'da çeşitli medreselerde ders verdiği, sonra görevlerinden azledilince vefatına kadar kendi evinde tedrisatı sürdürdüğü nakledilmektedir.¹¹⁷ Eyyûbîler ve Memlûkler dönemini gören fakihlerden Bedreddîn b. Cemâa, gözleri görmemeye başlayınca kadılık görevini bırakmış vefatına kadar Mısır'daki evinde talebelerine ders vermiştir.¹¹⁸ Yine dil ve fıkıh alanında öne çıkan âlimlerden olan İbn Ebî Saâdât'ın (v. 577/1181) evinde ders verdiği kaydedilmektedir.¹¹⁹ Öte yandan bu dönemde hadis ilmine tahsis edilen dâru'l-hadislerde de fıkıh eğitiminin yapıldığı bilinmektedir.¹²⁰

2. Fıkıh Talebeleri

Eyyûbîler döneminde eğitim ve öğretimin odak noktasını teşkil eden öğrencilere büyük bir önem verilmiştir. Bu dönemde öğrencilerin durumlarını iyileştirmeye, ihtiyaçlarını gidermeye yönelik çok sayıda çalışma yapılmış ve Şam'a gelen seyyahlar ilim talebelerine yönelik en iyi imkânların bu bölgelerde sunulduğunu belirterek ilim talebelerini buraya davet etmişlerdir.¹²¹ Tâcuddîn es-Sübki, medreselerde okuyan öğrenciler için "fukahâi'l-medrese" ifadesini kullanmıştır.¹²² Günümüzde ülkemizin doğusunda bulunan medreselerde talebeler, *fakih* olarak isimlendiriliyor. Bu geleneğin o dönemin bir devamı olması kuvvetle muhtemeldir. "Fukahâi'l-medrese" isimlendirmesi o dönemde medreselerde fıkıh eğitiminin diğer ilimlerden daha fazla yapıldığına bir işaret olarak görülse de bu durum, medreselerde diğer ilimlerin okutulmadığı anlamına gelmemelidir. Neticede medresede kalan öğrenciler fıkıh yanında dilbilim, tefsir ve hadis de okurken, medreselerin tamamının fıkıha tahsis edilmediği de bir vakiadır.

Eyyûbîler dönemindeki fıkıh eğitimi incelendiğinde öğrencilerin iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Bunlar, düzenli ve sistematik eğitime katılan öğrenciler ile geçici eğitim gören öğrencilerdir. Düzenli eğitim görenler, vakfın şartlarına göre medreseye alınan ve yine vakfın

¹¹⁴ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 17/285.

¹¹⁵ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 17/285.

¹¹⁶ Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 62.

¹¹⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/183.

¹¹⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 8/183.

¹¹⁹ Şihâbeddîn Abdurrahman b. İsmâil b. İbrâhim Ebû Şâme el-Makdisî ed-Dımaşkî Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. Şemseddin İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 3/100.

¹²⁰ Ebû'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Ali Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi smâati'l-inşâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty.), 3/414.

¹²¹ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 258.

¹²² Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Tâceddin es-Sübki, *Mu'idi'n-ni'am ve mübidü'n-nikam* (Kahire: Dâru Hecer, 2001), 85.

şartlarına göre ihtiyaçları karşılanan öğrencilerdir.¹²³ Bu öğrenciler ilim seviyelerine göre istihkâk almışlardır. Bu istihkâk, bazı medreselerde belirli olup bazılarında ise medrese hocasının inisiyatifine bırakılmıştır. Nitekim Kahire’de Hanefî fakihlere vakfedilen Suyûfiyye Medresesi, vakıf gelirlerinden müderrisin ücreti çıkarıldıktan sonra geri kalan vakıf gelirleri, orada okuyan Hanefî mezhebine mensup talebelere, seviyelerine göre sarf edilmiştir.¹²⁴

Vakfın kurucusunun belirlediği şartlar gereği öğrenciler, bütün gayretlerini dersi anlama ve kavramaya sarf etmeleri, ciddi bir mazeret olmadan dersi kaçırmamaları gerekirdi. Yine talebelerin günlük mütemadiyen Kur’an-ı Kerîm’den bir cüz okumaları,¹²⁵ ilim tahsilini bitirmeye yakın öğrencilerin diğer öğrencilerden daha fazla çalışmaları öğrencilerin sorumlulukları arasındaydı.¹²⁶

Mısır ve Şam bölgesinin İslâm âleminin ticaret ve hac yolu üzerinde olması, her bölgeden bu merkezlere yolcuların uğramasına neden olmuştur. Bu da başka bir öğrenci grubunun ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Mısır’a Batı Afrika ve Endülüs’ten yolcular uğrarken, Şam ise Anadolu, Kafkasya, Azerbaycan ve Bağdat’tan yolcuların uğrak merkezi olmuştur. Bu bölgelerde büyük âlimlerin bulunmasını ve medreselerinde ilim talebelerine büyük imkânların sağlanmasını fırsat bilerek yolcuların bir kısmı bu merkezlerde ilimle meşgul olmuştur. Eyyûbîler döneminde seyahat eden İbn Cübeyr, seyahatnamesinde İskenderiye’de büyük imkânlarla sahip birçok medresenin bulunduğunu, bu medreselerde çeşitli ilimlerde müderrislerin tahsis edilmiş olmalarının yanında yabancılar için kalacak yer, burs, ücretsiz hamam ve hastanelerin tahsis edildiğini kaydetmektedir.¹²⁷ İbn Cübeyr Şam’da da dışarıdan gelmiş yabancı öğrenciler için çok sayıda misafirhanenin bulunduğunu belirtmektedir.¹²⁸

Bir diğer öğrenci grubu ise geçici öğrencilerdir. Bunlar durumlarına göre derslere zaman zaman katılan ve vakıf şartlarına tabi olmayan öğrencilerdir.¹²⁹ Bu gruba devlet adamları, tüccarlar, esnaf veya halktan bazıları girmektedir. Selâhaddîn Eyyûbî ve emîrlerin Hâfız Silefî’nin derslerine katılmaları bu tarz talebeliğe örnek gösterilebilir.¹³⁰

Medreseye kaydolan öğrencilerin yaş sınırlamasının olup olmadığı konusunda literatürde bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak edinilen bilgilere göre öğrencilerin mektep (küttâb) aşamasını bitirdikten sonra medreseye kayıtlarının alındığı anlaşılmaktadır.

3. Fıkıh Alanında Okutulan Eserler

Eyyûbîler döneminde medrese ve diğer eğitim kurumlarında okutulan fıkıh derslerinde sistemli ve belirli bir müfredat takip edilmemiştir. Medresede ders hocasının belirlemiş olduğu, özellikle fakihin ilmî kariyer ve gelişimiyle ilgili eserler okutulmuştur. Eğitim ve öğretim daha çok hoca ile talebe arasındaki kişisel irtibata dayanmaktaydı. Dönemin talebeleri her ne kadar en iyi hocalardan fıkıh dersi alabilmek için çaba sarf etse de bazen hocadan ziyade vakıf imkânlarına bakarak medreseleri tercih etmişlerdir. O dönemde fakihler tarafından okutulan eserlerin tümünden haberdar olmak zor olsa da tabakât ve çeşitli kitaplarda yer alan bilgilerden hareketle söz konusu dönemde okutulan fıkıh eserleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ayrıca Nu’aymî’nin, *ed-*

¹²³ Eymen Şahin, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi Mısır fi asri'l-Eyyûbî*, 154.

¹²⁴ Makrîzî, *el-Hitât*, 4/204.

¹²⁵ Tâceddin es-Sübkî, *Mu’idü’n-ni’am*, 85-86.

¹²⁶ Tâceddin es-Sübkî, *Mu’idü’n-ni’am*, 85.

¹²⁷ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 15.

¹²⁸ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, 258.

¹²⁹ Eymen Şahin, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi Mısır fi asri'l-Eyyûbî*, 154.

¹³⁰ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Arnâût Şuayb (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 21/17.

Dâris fi târihi'l-medâris isimli eserinde de Eyyûbîler dönemi medreselerinde okutulan fıkıh kitapları hakkında bir takım bilgiler bulunmaktadır.¹³¹

Selâhaddîn Eyyûbî'nin Kudüs'te inşa ettirdiği Salâhiyye Medresesi'nin vakfiye şartları, yukarıda da belirtildiği gibi o dönemdeki medrese ve diğer eğitim kurumlarında okutulan fıkıh eserleri hakkında bir fikir vermektedir. Vakfiyede, medresede ders verecek olan müderrisin derse Kur'ân'la başlayacağı, ardından vakıf kurucusuna ve Müslümanlara dua edeceği, sonra mezhep fıkhı, hilâf, usûl ve diğer şerî ilimleri okutacağı ve derslerin de muîdler tarafından öğrencilerle tekrar edileceği belirtilmektedir.¹³²

O dönemde bir talebenin günlük ders yükünü tam olarak tespit etmek zor olsa da elde ettiğimiz verilerden birtakım çıkarımlarda bulunabiliriz. Örneğin Ebû Şâme el-Makdisî'nin Rükniyye Berrâniyye medresesinde Müzenî'nin *Muhtasar* adlı eserini okuttuğu bilinmektedir.¹³³ Nevevî, Ömer b. Bundâr et-Tiflîsî'den (v. 672/1273) Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sı ile Fahrüddîn er-Râzî'nin *el-Müntehab* adlı eserlerini okuduğunu kaydetmektedir.¹³⁴ Yine İbn Abdüsselâm'ın Seyfeddîn el-Âmidî'den Gazzâlî'nin *el-Vasît* adlı eserini ders aldığı ve onun ders anlatım tarzını çok beğendiği kaydedilmektedir.¹³⁵ Bu dönemde Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Gazzâlî'nin kitapları Şâfiî'ler arasında revaçta olan fıkıh kitaplarıdır. Nitekim Nevevî de Şâfiî mezhep fıkhında birçok çalışma yapıldığına işaret etmiş ve bu çalışmalar arasında Şîrâzî ve Gazzâlî'nin çalışmalarının daha çok rağbet gördüğünü kaydetmiştir.¹³⁶ Şîrâzî'nin fûrû-i fıkha dair *el-Mühezzeb* ve *et-Tenbîh* adlı eserleri o dönemde çok rağbet görmüş ve medreselerde ezberlenen metinler arasında yer almıştır.¹³⁷

Bu dönemin fakihlerinden İbn Abdüsselâm,¹³⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ Nevevî,¹³⁹ Alâeddîn el-Bâcî (v. 714/1315)¹⁴⁰ tahsil hayatında Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin Şâfiî fikhına dair *et-Tenbîh* adlı eserini ezberleyen fakihlerdendir. Bu dönemde *et-Tenbîh*'i ezberleyen fakihler arasında bulunan Muhammed b. Hüseyin b. Zeyn b. Musâ el-Âmirî (v. 657/1259) ve Ebû'l-Hasan Ali b. Abdullah el-Endelüsî, Dımaşk'ta fıkıh eğitimi sırasında *et-Tenbîh*'i ezberlemişlerdir.¹⁴¹ Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb* adlı eseri de bu dönemde Şâfiî fakihler tarafından ezberlenen eserlerdendir. Şâfiî fakihlerinden Nevevî'nin¹⁴² ve İbn Salâh'ın¹⁴³ *el-Mühezzeb*'i ezberleyerek tekrar ettiği kaydedilmektedir. Bu dönemde Şâfiî fukahâsı tarafından özellikle mübtedilerin ezberlediği eserlerin başında Ebû Şücâ' el-İsfahânî'nin *et-Takrîb* adlı eseri gelmektedir.¹⁴⁴ Bu dönem fakihlerinden olan İbn Dakîkûl'îd esere *Tuhfetü'l-lebîb*

¹³¹ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/90, 2/100; Cengiz Tomar, "Nu'aymî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2007), 33/221.

¹³² Takıyyüddîn es-Sübkî, *Fetâvâ*, 2/62.

¹³³ Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/190; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 13/235.

¹³⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 50/250.

¹³⁵ Sübkî, *Tabakât*, 8/307.

¹³⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty.), 1/3.

¹³⁷ Mustafa b. Abdullah Hac Halife Kâtip Çelebi, "Keşfü'z-zunûn 'an üsâmî'l-kütübî ve'l-fünûn" (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 1/489.

¹³⁸ Ebû's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî ed-Dımaşkî İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Hâfız Abdülâlim Han (Beyrut: Dâru âlemi'l-kütüb, 1407), 2/109; Sübkî, *Tabakât*, 8/209.

¹³⁹ Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhim Alâeddîn İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn fi tercemeti şeyhine'l-imâm Muhyiddin*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr Meşhûr (Amman: Dâru'l-Eseriyye, 2007), 46; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/154.

¹⁴⁰ Sübkî, *Tabakât*, 10/341.

¹⁴¹ Ali Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Dımaşk*, 375-376.

¹⁴² İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 46; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/154.

¹⁴³ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 4/149.

¹⁴⁴ Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdurrahim b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, thk. Yusufu'l-Hût Kemal (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 2/103.

adında bir şerh yazmıştır.¹⁴⁵ Gazzâlî'nin *el-Vecîz*, *el-Vasît*, *el-Basît* ve *el-Mustasfâ* adlı eserleri Şâfiî fakihleri tarafından ilgi gören eserlerdendir. Bu dönemde Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı eseri de ezberlenen eserlerdendir. *el-Vasît*'i ezberleyen fakihler ayrıcalıklı sayılmıştır. *el-Vasît*'i ezberlediği kaydedilen fakihlerden biri Şemseddîn İbn Ma'n ed-Dımaşkî'dir.¹⁴⁶ Bu dönemin fakihlerinden olan ve İbn Ruzîn olarak tanınan Muhammed b. Hüseyin'in (v. 680/1281), fıkıh usulünde Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'sını, fûrû-i fıkıhta da Gazzâlî'nin *el-Vasît*'i ile Şîrâzî'nin *et-Tenbih*'ini ezberlediği kaydedilmektedir.¹⁴⁷ Yine Şemseddîn İbn Ma'n'ın Halep'te eğitim sırasında Gazzâlî'nin *el-Vasît* adlı eserini ezberlediği kaydedilmektedir.¹⁴⁸ Eserin birçok fakih tarafından ezberlenmesi, eserin o günkü fıkıh eğitimdeki önemini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Bu dönemde eğitim ve öğretimde hilâf ve cedel ilmine önem verilmiş, bazı medrese vakfiyelerinde görevlendirilecek müderrisin bu ilimleri bilmesi şart koşulmuştur. Örneğin o dönemde Dımaşk'ta inşa edilen Mesrûriyye Medresesi vakfiyesinde bu şartlar bulunmaktadır.¹⁴⁹ Dönemin fakihlerinden Seyfeddîn el-Âmidî'nin hilâf ilmî alanında yazdığı *et-Tarîkatü's-Sagîra* ve cedel alanında kaleme aldığı *Gâyetü'l-emel fi ilmi'l-cedel* adlı eserleri, okutulan eserler arasındadır.¹⁵⁰ Yine İbnü'l-Mennî'nin *el-Cedelü'l-kebîr* adlı eseri okutulmuştur.¹⁵¹ Ayrıca bu dönem fakihlerinden İbn Dehhân'ın (v. 592/1196) dört mezhep hilâfını ele aldığı *Takvîmü'n-nazar*,¹⁵² Şemseddîn el-İsbahânî'nin *Kitâbü'l-kavâidi'l-küllîyye*¹⁵³ adlı eserleri bu alanda okutulan eserler arasındadır. Bu dönemde hilâf alanında birçok eserin telif edilmesi bu ilme verilen önemi göstermektedir. Şâfiî fakihlerden hilâf eğitimi alanlar arasında İbn Ebî Asrûn,¹⁵⁴ İbn Dehhân,¹⁵⁵ Seyfeddîn el-Âmidî,¹⁵⁶ Bahâeddîn İbn Şeddâd,¹⁵⁷ İbn Tilimsânî (v. 658/1260),¹⁵⁸ Sirâceddîn el-Urmevî,¹⁵⁹ Necmeddîn el-Makdisî (v. 638/1241),¹⁶⁰ Zekiyyüddîn el-Münzirî,¹⁶¹ Necmeddîn el-Kudsî (v. 638/1240)¹⁶² bulunmaktadır. Malikî fakihlerinden

¹⁴⁵ Sübkî, *Tabakât*, 5/279; Mustafa b. Abdullah Hac Halife Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmut Abdulkadir Arnavut (İstanbul: IRCICA Kütüphanesi Yayınları, 2010), 2/332; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, ty.), 6/257.

¹⁴⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/89; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, 12/43.

¹⁴⁷ Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemseddîn Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/138.

¹⁴⁸ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/89; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, 12/43.

¹⁴⁹ Ebü'l-Fazl el-Hafız Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Hudayrî eş-Şâfiî Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed ebi'l-Fadl İbrahim (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1965), 1/16.

¹⁵⁰ Sübkî, *Tabakât*, 8/307; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 46/75; Abdullâh b. Es'ad Ebû Muhammed Afîfüddîn el-Yemenî Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 4/60.

¹⁵¹ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/380.

¹⁵² Ebü Şüca' Fahreddîn Muhammed b. Ali b. Şuayb b. Dehhân İbn Dehhân, *Takvîmü'n-nazar fi mesâil hilâfiyye zâi'a ve nebzi mezhebiyye nâfi'a ve yelîhi Kitâbü'l-Minber fi'l-ferâiz*, thk. Salih b. Nâsir b. Sâlih el-Huzeym (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 5/374.

¹⁵³ Ebü Abdullah eş-Şâfiî Şemseddîn el-İclî, *Kitâbü'l-kavâidi'l-küllîyye fi cümletin mine'l-funûni'l-İlmiyye*, thk. Bilal Taşkın (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, ty.), 42; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/201.

¹⁵⁴ Ebü Hafis Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Ensârî el-Mısırî İbnü'l-Mülakkın, *el-'İkdü'l-müzheb fi tabakâti hameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî (Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 142; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, 6/144.

¹⁵⁵ İbn Dehhân bu alanda *Takvîmu'n-nâzir* adlı eseri telif etmiştir.

¹⁵⁶ Şâfiî âlimi Ebü'l-Kâsım b. Fadlân'dan hilâf ilmi eğitimini almış sonra bu alanda *et-Tarîkatü's-sagîra* adında bir eser telif etmiştir. Sübkî, *Tabakât*, 8/307; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 46/75; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 4/60.

¹⁵⁷ Fahr en-Nûkânî, el-Berevî'den hilâf ilmini öğrenmiştir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 7/84-85.

¹⁵⁸ Hilâf ilmine dair *İrşâdu's-sâlik ilâ ebyeni'l-mesâlik* isminde bir eser telif ettiği nakledilmektedir. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/107.

¹⁵⁹ Ebü İshak eş-Şîrâzî'nin hilâf alanında telif ettiği *en-Nüket fi'l-mesâ'ili'l-muhtelef fihâ beyne's-Şâfi'i ve beyne Ebî Hanîfe* adlı eserine *Tehzîbü'n-Nüket* adında bir muhtasar telif etmiştir. Ahmed b. Mustafa Taşköprüzade, *Miftâhu's-Sa'ade ve Misbâhu's-Siyâde* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/305; Mahmûd b. Ebî Bekr Ebü's-Senâ Sirâceddin Urmevî, *et-Tahsil mine'l-Mahsûl*, thk. Abdulhamit Ali Ebü Zeyd (Beyrut: Müesseses'r-Risâle, 1988), 1/60.

¹⁶⁰ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/71.

¹⁶¹ Hilâf alanında *el-Hilâfiyyât ve mezâhibü's-selef* adında bir eser telif ettiği kaydedilmektedir. Zekiyyüddîn el-Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, thk. Mustafa Muhammed İmâre (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/35.

¹⁶² Hilâf alanında bir eser telif ettiği kaydedilmektedir. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/71; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbeddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, thk. Ahmed Ömer Haşim (yy.: Mektebetü Sekâfeti'd-Diniyye, 1993), 1/831.

Bahâ el-Makdisî (v. 624/1226),¹⁶³ Abdullah eş-Şârımsâhî (v. 669/1270),¹⁶⁴ Hanbelîler'den İbn Hamdân el-Harrânî,¹⁶⁵ Ebû'l-Kâsım İbn Teymiyye,¹⁶⁶ Şihabüddîn Muhammed b. Halef (v. 618/1221),¹⁶⁷ İbnü'l-Müşebbek (v. 620/1223);¹⁶⁸ Hanefîler'den Sıbt İbnü'l-Cevzî,¹⁶⁹ Mahmûd el-Hasîrî,¹⁷⁰ Muvaffak el-Hasî el-Hârizmî (v. 634/1236)¹⁷¹ gibi fakihler hilâf eğitimini almışlardır. Eyyübîler döneminde fakihlerin tedris faaliyetlerinde bu ilme önem vermesi, bu dönemde hilâf ilminin önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Hanbelî fakihleri tarafından ezberlenen eserlerden biri Hanbelî mezhep imamlarının görüşleri görüşlerini özlü biçimde ihtiva eden *Muhtasaru'l-Hirakî* adlı eserdir.¹⁷² Muvaffakuddîn İbn Kudâme bu eseri ezberleyen fakihlerdendir.¹⁷³ Kelvezânî'nin *el-Hidâye*'si ve Ebû'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî'nin (v. 486/1094) *el-Îzâh'ı*, İbn Kudâme'nin *el-Kâfi*, *el-Mukni'* adlı eserleri de Hanbelî fakihler tarafından ezberlenen eserlerdendir. İbn Ebi'l-Fehm (v. 634/1236), Kelvezânî'nin *el-Hidâye*'sini ezberleyenler arasındadır. Amr b. Rafi ez-Zür'î'nin (v. 622/1225) ise Ebû'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin *el-Îzâh'ı*,¹⁷⁴ Abdürrezzak b. Rızkullah er-Rus'anî'nin (v. 661/1262) de İbn Kudâme'nin yanında *el-Mukni'* adlı eserini ezberlediği nakledilmiştir.¹⁷⁵ Takiyyüddîn İzzeddîn Ahmed b. Muhammed (v. 643/1245) *el-Kâfi*'yi ezberlemiştir.¹⁷⁶ Hanbelî fıkına dair *el-Mukni'* adlı eser,¹⁷⁷ İbn Kudâme'nin *el-'Umde fi'l-fıkhi'l-Hanbelî*'si ve Kelvezânî'nin *el-Hidâye*'si de okutulan eserlerdendir. Nitekim Hanbelî fakihlerinden olan İbn Hamdân'ın, Nâsihüddîn el-Harrânî'den *el-'Umde* ve *el-Hidâye*'yi okuduğu kaydedilmektedir.¹⁷⁸

Mâlikî fakihleri tarafından medreselerde okutulan ve ezberlenen eserler arasında İbn Hâcib'in furûa dair *Câmi'u'l-ümmehât'ı*,¹⁷⁹ İbn Şâs'ın *'İkdü'l-cevâhiri's-semîne fi mezhebî âlimi'l-Medîne* adlı eseri bulunmaktadır.¹⁸⁰ Mâlikî fakihleri tarafından okutulan eserlerden biri de Nâsirüddîn es-Sâmirî'nin (v. 616/1219) *el-Müstev'ab*'idir. Nitekim ilim ehli bir aileden gelen Hanbelî fakih Şemseddîn İbnü'l-Müneccâ (v. 641/1243), babasından, es-Sâmirî'nin (v. 616/1219) Hanbelî fıkına dair telif ettiği *el-Müstev'ab* adlı eserini okumuş ve babasından aldığı bilgileri hâşiye ve talik olarak eklemiştir.¹⁸¹

¹⁶³ Bağdat'ta İbnü'l-Mennî, Dımaşk'ta Kemâleddîn eş-Şehrezûrî'den hilâf eğitimi aldığı nakledilmektedir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 45/193.

¹⁶⁴ Hilâf alanında *et-Ta'lik fi ilmi'l-hilâf* adında bir eseri olduğu kaydedilmektedir. Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye*, 6/71.

¹⁶⁵ Ebû'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *Mukaffa'l-kebir*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 1/233.

¹⁶⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/74; Ebû İshâk Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed er-Râmîni ed-Dımaşkî İbnü'l-Müflih, *el-Maksadü'l-erşed fi zikri ashâbi'l-imâm Ahmed*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Üseymîn (Riyad: Mektebetü'r-Reşîd, 1990), 2/181.

¹⁶⁷ Bağdat'ta İbnü'l-Mennî'den hilâf dersleri aldığı nakledilmiştir. Bkz. İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/258.

¹⁶⁸ Onun hilâf alanında *el-Vifâk ve'l-hilâf beyne'l-eimmeti'l-erbaa ve Mesâilü'l-hilâf*, adında iki eser telif ettiği kaydedilmektedir. Bkz. İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/381-382; İbnü'l-Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, 1/429; Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî "dirâsetün fi târîhihi ve simâtihi ve eşheru a'lâmihi ve müellifâtihi"* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2002), 2/242.

¹⁶⁹ Hilâf alanında *İsârü'l-insâf fi âsârî'l-hilâf* adında bir eser telif etmiştir. Bkz. Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd Ziriklî ed-Dımaşkî Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Alem li'l-Melâyin, 2002), 8/246.

¹⁷⁰ Hilâf alanında *et-Tarikatü'l-Hasîriyye fi 'ilmi'l-hilâf beyne's-Şâfi'iyye ve'l-Hanefiyye* adında bir eser telif etmiştir. Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Karaçi: Mîr Muhammed kütübhanê, ts.), 2/155; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/161.

¹⁷¹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, 2/188.

¹⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 44/183.

¹⁷³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 22/166; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/100.

¹⁷⁴ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/345.

¹⁷⁵ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 4/84.

¹⁷⁶ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/506.

¹⁷⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 46/363; İbn Kesîr, *Tabakât*, 1/831.

¹⁷⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/292.

¹⁷⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/139.

¹⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/86; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 4/28.

¹⁸¹ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/492.

Hanefî metinlerinden ezberlenen eserlerin başında İmam Muhammed'in *el-Câmi'u'l-kebir'i* gelmektedir. O dönemde Dımaşk'ta bu eseri ezberlemiş olan pek çok kişinin bulunduğu bilinmektedir.¹⁸² Yine Kudûrî'nin *el-Muhtasarı*, Mergînânî'nin *el-Hidâye'si* bu dönemde rağbet gören eserlerdendir.¹⁸³

Bu dönemde mütekelliminin ezberlenen fıkıh usulü eserleri arasında İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Varakât* adlı eseri gelmektedir. Eyyûbîler dönemi fakihlerinden Tâcüddîn el-Firkâh bu esere yazdığı *ed-Derekât* adlı şerhin mukaddimesinde bu eserin o dönemde medreselerde mübtedilere ezberletildiğini kaydetmektedir.¹⁸⁴

Fıkıh usulü alanında bu dönemde ilgi gören eserlerin başında Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *Luma''ı*, Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ'sı*,¹⁸⁵ Râzî'nin *el-Mahsûl'ü* gelmektedir.¹⁸⁶ *el-Mahsûl*, Şam bölgesine geldiğinde burada rağbet görmüş, fakihler tarafından okutularak ezberlenmiştir.¹⁸⁷ Âmidî'nin *el-İhkâm'ı*¹⁸⁸ ve *Münteha's-sûl fi ilmi'l-usûl*¹⁸⁹ adlı eserleri usûl alanında okutulan eserlerdendir. Şemseddîn b. Şeyh Fahreddîn el-Ba'lebekkî el-Hanbelî (v. 699/1300), Seyfeddîn el-Âmidî'nin *Münteha's-sûl'ünü* ezberlediği kaydedilmiştir.¹⁹⁰ Yine bu alanda ilgi gören eserler arasında fıkıh usulü eserlerinin olgunluk evresini temsil eden Âmidî'nin *el-İhkâm'ıyla* Râzî'nin *el-Mahsûl'ünü* sistemleştiren ve birikimi özetleyen İbn Hâcib'in *el-Münteha's-sûl ve'l-emel* ve muhtasarı yer almaktadır.¹⁹¹

Eyyûbîler döneminde -tespit edebildiğimiz kadarıyla- Şâfiî mezhebi'ne dair fıkıh kitapları arasında çokça okutulan eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Müzenî – *el-Muhtasar*
2. Ebû İshak eş-Şîrâzî - *el-Mühezzeb, el-Lüma' ve et-Tenbîh*
3. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî - *el-Varakât*
4. Gazzâlî - *el-Vecîz, el-Vasît, el-Basît el-Vasît ve el-Mustasfâ*
5. Fahrüddîn er-Râzî - *el-Müntehab ve el-Mahsûl*
6. Ebû Şücâ'el-İsfahânî - *et-Takrîb*
7. Seyfeddîn el-Âmidî - *el-İhkâm, et-Tarîkatü's-sağîra ve Gâyetü'l-emel fi ilmi'l-cedel*
8. İbn Dakîkul'îd - *Tuhfetü'l-lebîb*
9. Şemseddîn el-İsbahânî - *Kitâbü'l-kavâidi'l-külliyeye*
10. Tâcüddîn el-Firkâh - *ed-Derekât*

Eyyûbîler döneminde Hanefî fıkıhına dair sıklıkla okutulan fıkıh kitapları:

1. İmam Muhammed - *el-Câmi'u'l-kebir*
2. Kudûrî – *el-Muhtasar*
3. Mergînânî - *el-Hidâye*

Eyyûbîler döneminde Mâlikî fıkıhına dair sıklıkla okutulan fıkıh kitapları:

1. İbn Hâcib – *Câmi'u'l-ümmehât, Münteha's-sûl ve'l-emel*
2. İbn Şâs - *'İkdü'l-cevâhiri's-semîne fi mezhebî 'âlimi'l-Medîne*
3. Ebyârî - *et-Tahkîk ve'l-beyân*

¹⁸² Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 4/47.

¹⁸³ Ali Hâzîmî, *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi Dımaşk*, 379.

¹⁸⁴ Necmettin Kızılkaya, "el-Varakât", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2012), 42/518.

¹⁸⁵ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/138.

¹⁸⁶ İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 49; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, 2/153.

¹⁸⁷ Ahmet Bedevî, *el-Hayâtü'l-akliyye fi asri hurûbi's-salîbiyye* (Kahire: Dâru Nehdetü Mısır, 1972), 182.

¹⁸⁸ Sübkî, *Tabakât*, 8/307.

¹⁸⁹ İbn Receb, *ez-Zeyl*, 3/380.

¹⁹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 52/445.

¹⁹¹ Ferhat Koca, "el-Muhtasar", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/67-70.

Eyyûbîler döneminde Hanbelî Mezhebi'ne dair sıklıkla okutulan fıkıh kitapları:

1. Ebü'l-Kâsım el-Hırakî - *el-Muhtasar*
2. Muvaffakuddîn İbn Kudâme - *el-Mukni', el-Kâfi*
3. İbn Kudâme - *el-'Umde fi'l-fıkhi'l-Hanbelî*
4. Kelvezânî - *el-Hidâye*
5. Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî - *el-Îzâh*
6. Seyfeddîn el-Âmidî - *Münthehe's-sûl*

Eyyûbîler döneminde okutulan diğer fıkıh kitapları

1. İbn Dehhân (dört mezhep hilâfını ele alan) - *Takvîmü'n-nazar*
2. İbnü'l-Mennî - *el-Cedelü'l-kebîr*

Eyyûbîler döneminde günlük ders programı hakkında fazla bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Şâfiî fakih Nevevî'nin çeşitli ilimlerde günlük on iki ders okumuş olduğunu görüyoruz.

Nevevî'nin günlük aldığı dersler:

1. Gazzâlî'nin *el-Vasît* (Şâfiî Fıkıhı)
2. Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb* (Şâfiî Fıkıhı)
3. Humeydî'nin *el-Câmi' beyne's-Sahîhayn* (Hadis Şerhi)
4. Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh* (*Sahihi Müslim*, Hadis)
5. İbn Cinnî'nin *el-Lüma'* (Arap Dili)
6. İbnü's-Sikkî'tin *Islâhu'l-mantık* (Arap Dili)
7. Akaid ilminden bir ders (Akaid)
8. Sarf ilminden bir ders (Sarf)
9. Râzî'nin *el-Müntehab* (Fıkıh Usûlü)
10. Şîrâzî'nin *el-Lüma'* (Fıkıh Usûlü)
11. Rical ilminden bir ders (Ricâl İlmi).¹⁹²

Fakihler, başka mezheplere ait eserleri de okumuşlardır. Şâfiî mezhebine mensub olan Ebû Şâme el-Makdisî, Hanbelî fıkıhına dair Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin *el-Muğni fi şerhi Muhtasari'l-Hırakî* adlı eserini okumuştur.¹⁹³ Yer yer fıkıhın müstakil konularına dair telif edilen eserler de okunmuştur. Ebû Şâme'nin, Takıyyüddîn İbn Salâh'tan *Kitâbu'l-menâsik* adlı eserini okuması buna bir örnek olarak gösterilebilir.¹⁹⁴

O dönemde fıkıh ilmi dışında diğer ilimlerde öne çıkan âlimlerin de fıkıh eğitimi aldıkları görülmektedir. Nitekim tarihçi kimliğiyle öne çıkan âlimlerden olan Ebü'l-Hasen İbnü'l-Kıftî'nin (v. 646/1248) nahiv, sarf, Kur'ân ilimleri, fıkıh, usul, hadis, mantık, tarih ve diğer ilimlerin eğitimini aldığı kaydedilmektedir.¹⁹⁵ Yine o dönemde ilmî amaçla Kahire, Dimaşk, Halep gibi ilim merkezlerini ziyaret eden Endülüslü dilbilimci ve kıraat âlimi Lûrâkî'nin, ilmî seferlerinde dilbilimi ve kıraat eğitiminin yanında fıkıh eğitimi de aldığı kaydedilmektedir.¹⁹⁶

Buradan, fıkıh ilmi dışında başka alanlarda uzmanlaşmak isteyenlerin de fıkıh ve dil gibi diğer alanlarda yeterli bir bilgi düzeyine ulaşmaları gerektiği anlaşılmaktadır. Birbirinden farklılık arz eden bu örneklerden yola çıkarak o dönemde okutulan fıkıh derslerinin herkesin uymak zorunda olduğu belli bir programa tabi olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, her eğitim kurumunun kendine has bir

¹⁹² İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, 49; İbn Kâdî Sühbe, *Tabakât*, 2/153.

¹⁹³ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İsmâil Şihâbüddîn el-Makdisî Ebû Şâme, *el-Bâ'is 'alâ inkâri'l-bida' ve'l-havâdis*, thk. Osman Ahmet Anber (Kahire: Dâru'l-Hüdâ, Kahire, 1978), 70.

¹⁹⁴ Ebû Şâme, *el-Bâ'is 'alâ inkâri'l-bida' ve'l-havâdis*, 70.

¹⁹⁵ Ebû Abdillâh Şehâbeddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 5/2024.

¹⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2189.

programı uygulamış olduğunu da göstermektedir. Fıkıh talebelerinin mantık ve felsefî ilimlerle uğraşmaları genellikle hoş karşılanmamıştır. Bu konularda ders almak isteyen fıkıh talebeleri zaman zaman hocaları tarafından uyarılmıştır. Kemâlüddîn İbn Yûnus el-Mevsılî'nin öğrencilerinden olan İbn Salâh, hocasından mantık alanında ders almak istediğini belirtmiş hocası Kemâlüddîn İbn Yûnus, bu ilimle uğraşmamasını tavsiye etmiş, İbn Salâh nedenini sorunca, hocası insanların kendisi hakkında iyi düşüncelere sahip olduğunu, bu ilimle uğraşanların inançlarının bozuk olduğunu düşündüklerinden dolayı bu ilimle uğraştığı takdirde insanların hakkındaki düşüncelerinin değişeceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine İbn Salâh'ın bu ilimden vazgeçtiği nakledilmektedir.¹⁹⁷ Öte yandan bir fakihin Kütüb-i Tis'a gibi hadis eserlerini, hadis usulü, cerh ve tadil ilmi, gibi çeşitli hadis ilimlerini de okumasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir.¹⁹⁸

Bu dönemdeki ders düzeninin halka şeklinde ve öğrencilerin bilgi seviyelerine göre olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Kelvezânî'nin (v. 510/1116) öğrencilerinden Ebû Bekir ed-Dîneverî (v. 532/1137), hocaların öğrencilerini sahip oldukları bilgi seviyelerine göre ders halkasına oturttuklarını, öğrencilik döneminin başlarında kendisinin de ders halkasının sonlarında oturduğunu kısa bir süre sonra fıkıh ilminde ilerlediğini ve halkanın ilk sıralarına oturtulduğunu kaydetmektedir.¹⁹⁹ Bu oturma düzeninin tercih edilmesinin nedenlerinden biri öğrencilerin daha iyi çalışarak müderrise yakın olma çabası içinde olmalarını teşvik etme olduğu düşünülmektedir. Talebenin alacağı derslerin çeşitli olması durumunda ders hocası öncelikle tefsir, hadis, kelim, fıkıh usûlü, fûrû-i fıkıh, hilâf ve dil eğitimi sıralamasına uymaya çalışmıştır.²⁰⁰ Eğitimin başında fıkıh ekollerinin görüş ve delillerini mukayeseli olarak ele alan hilaf ilmiyle uğraşmak, bir kitabı iyi öğrenmeden bırakıp başka bir kitaba geçmek hoş görülüyordu.²⁰¹

3. Fıkıh İcâzetleri

İcâze kelimesi mastar olup sözlükte "tatbik etmek, yürütmek,²⁰² izin vermek, ruhsat vermek" anlamlarına gelir. "Talebe'l-icâze" deyiminin anlamı ise "izin istemek"²⁰³ demektir. Fıkıh ilminde "fetva ve ders vermek için hocadan alınan izin"²⁰⁴ anlamında kullanılmıştır. İslâm âleminde başlangıçta hadis alanında kullanılan bu terim sonraları birçok alanda kullanılmaya başlanmıştır.²⁰⁵

Bu dönemde eğitimin temeli, kitaba ve hoca-talebe ilişkisine dayanıyordu. Öğrencinin dersleri hangi hocadan okuduğu önemliydi. Yaygın fıkıh icazetlerinden biri, hocanın talebesine okuttuğu kitabın icazetini vermesiydi. Öğrencinin hocasından yazmış olduğu bir fıkıh kitabını veya rivayet hakkına sahip olduğu eseri rivayet etmek üzere izin alması, o dönemde yaygın icazet yöntemlerindendi. Bir hocadan ders almadan bir eseri okumak veya okutmak hoş karşılanmıyordu. Âlimler arasında meşhur olan "(bir öğretmen olmadan) ilmî sahifelerden, Kur'ân-ı Kerim'î de Mushaf'tan öğrenme" anlamındaki [لا تأخذ العلم من صحفي ولا القرآن من مصحفي] sözünden de bu durum anlaşılmaktadır.²⁰⁶ Bu yöntemde icazet şu şekillerde verilmekteydi: Hoca talebesine "Sana şu eserimin icazetini verdim" ifadesiyle sözlü olarak, hocanın kendi el yazısıyla yazdığı icazet metni ile yazılı

¹⁹⁷ Sübkî, *Tabakât*, 8/382.

¹⁹⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî İbn Cemâa, *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim fi edebi'l-âlim ve'l-müte'allim*, thk. Muhammed Mehdi el-Âcemî (Beirut: Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye, 2016), 115.

¹⁹⁹ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, 17/328.

²⁰⁰ İbn Cemâa, *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim*, 64.

²⁰¹ İbn Cemâa, *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim*, 113.

²⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* 3, 5/326.

²⁰³ Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b Yakub b Muhammed Firuzabadi, *el-Kâmûsü'l-Muhît* 8 (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 506-507.

²⁰⁴ Heyet, *el-Mevsûatü'l-Fikhiyye'l-Küveytiyye* (Küveyt: Vizâretü'l-evkâfü'l-Küveytiyye, 2006), 1/303.

²⁰⁵ Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbn Salâh - Muvâfik Abdullah Abdulkadir, *Mukaddimetü İbni's-Salâh* (Beirut: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-hikem, 1986), 137.

²⁰⁶ Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Arnavut Şuayb - Mustafa Türkî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2000), 21/75.

olarak ya da hocanın “duyduklarımı rivâyet etmene icazet verdim” şeklinde rivayet izni olarak yapılmaktaydı. Bu tür icazetler fıkıhçıların, hadisçilerin ve diğer âlimlerin kabul ettiği icazet türleridir.²⁰⁷ İbn Şâs'ın, Ebû İshâk İbrahim b. Ali adında bir öğrencisine verdiği icâzet bu konuda örnek teşkil etmektedir. Bu icazede besmele, hamdele ve salveleden sonra şöyle devam edilmektedir:

Yüce Allâh, Ebû İshâk İbrahim b. Ali'ye ikramda bulunsun ve ona ilmiyle istifade etmesini nasip etsin. Belli bir süre benim yanımda ders aldı. Ders aldığı eserlerden biri de benim kaleme aldığım *'İkdü'l-cevâhiri's-semîne fi mezhebi âlimi'l-Medîne* adlı eserdir. Kendi hattımla yazdığım bu kitabı benden ödünç alarak bir kopyasını yazdı. Sonra bendeki nüsha ile kendi yazdığı nüshayı karşılaştırdı. Akabinde memleketine dönmek isteyince benden mezkûr kitabın icazetini talep etti. Onun buna layık ve fazilet sahibi olduğunu bildiğim için kendisine icazet verdim. Kendisine fıkıh usulü hakkında yazmış olduğum *Tahrîri'l-iktidâti ve'l-fusûl fi tecridi ilmi'l-usûl* adlı eserimin icazetini de veriyorum. Yine İbn Hafîb el-Mizzî'nin (v. 687/1288) sünnet ehline yönelttiği sorulara cevap olarak kaleme almış olduğum *el-İntisâr li eimmeti'l-emsâr* adlı eserimin icazetini de verdim. Yüce Allah kendisine de bize de ilimle iştiğal etmeyi nasip etsin.²⁰⁸

Benzer bir şekilde İzzeddîn İbn Cemâa, yanında bir kitabı okuyan öğrencisine okuduğu kitabı, diğer kitapları ve icâzet sahibi olduğu başka eserleri de şartlarına göre rivayet etmeye izin verdiğini belirtmiştir.²⁰⁹

Eyyûbîler döneminde yaygın icazet türlerinden biri de genel fetva icazetidir. Bu dönemde ilim talebeleri fetva ve ders verecek düzeye gelince ders hocaları tarafından kendilerine ilmî icâzet verilmiştir. Yazılı olarak verilen bu icazetler genellikle rika yazısıyla yazılmaktadır.²¹⁰ Bu icazetler şekil olarak genellikle birbirine benzemektedir. Bu tür icazetlerde hamdele ve salveleden sonra fıkıh ilminin fazileti hakkında bilgi verilir. Öğrencinin eğitimini tamamladığını ve ilmî icâzete hak kazandığı belirtilir. İskenderiye'de İbnü'l-Mulakkin tarafından yirmi bir yaşında olan Kalkaşandî'ye verilen icazette de bunun bir örneği görülmektedir. Bu icazette hamdele ve salveleden sonra başta fıkıh olmak üzere şer'î ilimler övülmüş, talebenin ismi (Kalkaşandî) zikredilerek fazilet sahibi âlimlerin yanında ilim öğrendiği ve ilmî icâzeti hak ettiği belirtilmiş ve akabinde icazet silsilesi aktarılmıştır.²¹¹

Belirli bir kitabı okuma ve okutma icazetlerinde olduğu gibi fetva verme icâzeti de usulüne uygun bir şekilde yetkin bir fakihten alınıyordu. Bir kişi birden fazla müderristen icazet alabildiği gibi zaman zaman fetva icazetinin fıkıh icazetiyle beraber verildiği de görülmekteydi. Bunların yanı sıra fıkıh dersi ve fetva verme icâzetlerinin sözlü bir sınavdan sonra da verildiği karşılaşılan durumlardandı.²¹²

Sonuç

İslami ilimlerin tarihsel serüveninde, özellikle de fıkıh tarihinde önemli bir yeri ve etkileri bulunan Eyyûbîler, devraldıkları ilmî mirası iyi değerlendirerek daha yüksek bir noktaya taşımıştır. Eyyûbî devletinin ilime karşı izlediği siyaset de ilmî faaliyetler için son derece uygun bir zemin oluşturmuş, bu durum özellikle Mısır ve Şam bölgelerinde bulunan şehirleri dönemin fıkıh eğitim ve öğretim faaliyetlerinin merkezleri haline getirmiştir. Fatımilerin etkisinde olan Mısır'ı ele geçirerek İsmailî ve diğer Şîî düşünceleri bertaraf etmiş Sünnî eğitim kurumlarını destekleyerek Sünnî mezhep düşüncesinin yerleşmesini büyük oranda sağlamıştır.

²⁰⁷ İbn Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, 153-154.

²⁰⁸ Muhakkıkın mukaddimesi, Ebû Muhammed Celâleddîn Abdullâh b. Necm b. Şâs es-Sa'dî İbn Şâs - Hamit b. Muhammed Lahmer, *'İkdü'l-cevâhiri's-semîne fi mezhebi âlimi'l-Medîne* (Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 2003), 1/36.

²⁰⁹ Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi smâati'l-inşâ*, 14/373.

²¹⁰ Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi smâati'l-inşâ*, 14/364.

²¹¹ Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ fi smâati'l-inşâ*, 14/365-367.

²¹² Makdîsi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, 228.

Eyyûbîler döneminde medreselerin desteklenip yaygınlaştırılması ile fıkıh eğitim-öğretimi daha düzenli hale gelmiş, farklı coğrafyalardan fakihler, birer ilmî merkez olarak Şam ve Mısır'a rağbet etmiştir. Bu dönemde eğitim kurumları geliştirilmiş, şartları iyileşen fakihler de kapsamlı çalışmalar ortaya koymuştur. Dımaşk'ta önceleri 37 olan medrese sayısının 92'ye, Kahire'de üç olan medrese sayısının 39'a çıkması bunun açık bir göstergesidir. Bu dönemde fakihlerin fikhî yönlerinin yanında muhaddis yönlerinin olması dikkat çekmektedir. Özellikle fıkıh ve hadis gibi birden fazla alanda ihtisaslaşan birçok âlimin yetişmesi fıkıh ve hadis ilimleri arasında yakınlaşmanın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bu dönemde her mezhep için ayrı medresenin kurulmasının yanısıra dört mezhep fikhının okutulan medreselerin de yapılması, farklı mezhep görüşlerine sahip fakihlerin beraber yaşaması ve mezheplerin birbirlerine yaklaşması imkânını doğurmuştur. Dönemin fıkıh mezheplerinin ne şekilde ve hangi seviyede birbirinden etkilendiği araştırılması gereken bir husustur. Düzenli eğitime geçen medreselerde müderris, muîd, nâzır gibi unvan ve görevler tahdis edilmiştir. Öte yandan fıkıh eğitim-öğretim faaliyetleri cami ve medreselerinin yanında tekke, zâviye, hankah ve ribâtlarda sürdürülmüştür.

Medreseler genellikle fıkıh ilmine veya bir fıkıh mezhebine tahsis edilmiş olmakla birlikte, medreselerde diğer ilimler de okutulmuştur. Ancak felsefe ve mantık ilmi, dönemin alimlerinin çoğunluğu tarafından İslam düşüncesine ters düştüğü gerekçesiyle pek tasvip edilmemiştir. Meseleler daha çok mezhebin klasik eserleri üzerinden okunmuştur. Şâfiî fikhının okutulduğu medreselerde genellikle Ebû İshâk eş-Şîrâzî ile Gazzâlî'nin, Hanefî fikhının okutulduğu medreselerde Şeybânî, Kudûrî ve Mergînânî'nin, Mâlikî fikhının okutulduğu medreselerde ise İbn Şâs, İbn Hâcib ve Ebü'l-Hasan el-Ebyârî'nin, Hanbelî fikhının okutulduğu medreselerde Hırakî ile Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî'nin eserleri ön plana çıkmıştır.

Bu dönemde yetişen birçok fakihin eseri, hayatlarında medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Şâfiî fakihlerden Nevevî, Seyfeddîn el-Âmidî, Fahrüddîn er-Râzî, İbn Dakikül'îd, Şemseddîn el-İsbahânî, Tâcüddîn el-Firkâh bunlardan bazılarıdır. Hanefî fakihlerden Radiyyüddîn es-Serahsî ve Alâeddîn el-Kâsânî; Mâlikî fakihlerden İbn Hâcib, İbn Şâs ve Ebyârî; Hanbelî fakihlerden İbn Hamdân ve Muvaffakuddîn İbn Kudâme, eserleri medreselerde ders kitabı olarak okutulan Eyyûbî dönemi fakihleridir. Bununla birlikte medreselerinde uyulması gereken sabit bir eğitim programı uygulanmamıştır. Medreselerde hoca ve talebelerin masrafları genellikle medreseye ait irsâdî vakıflardan karşılanmıştır. Öğrenci sayısının 20'yi aşmamasına dikkat edilen medreselerde belli bir yaş sınırı uygulanmamıştır. Mezun olmaya hak kazanan talebelere ilmî icazetname verilmekle birlikte günümüz eğitim kurumlarından farklı olarak belirli bir süreye ya da yaşla sınırlandırılmamıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak Eyyubiler döneminde fıkıh eğitim ve öğretiminin, dönemin eğitim sisteminin merkezinde yer aldığını; bu dönemde üretilen fıkıh birikiminin, fıkıh eğitim ve öğretimin yapıldığı kurumlarda ders kitabı olarak okutularak tüm İslam coğrafyasını etkilediğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Ali Hâzimî, Nâsır Muhammed. *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi Dımaşk fi Asri'l-Eyyûbî*. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 2000.
- Baran, İlhan. *Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de siyaset eksenli sünni faaliyetler*. Dicle Üniversitesi, 2017.
- Basuğuy, Bedrettin. *Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinde ilmî faaliyetler*. İstanbul: Hivda Yayınları, 2009.
- Bayar, Mesut. "Selâhaddîn Eyyûbî'nin Haçlılar'la Mücadelesinde Şam Fukahasının Rolü". *Uluslararası Selâhaddîn Eyyûbî Sempozyumu*. Siirt: Beyan Yayınları, 2016.
- Bedevî, Ahmet. *el-Hayâtü'l-akliyye fi asri hurûbi's-salîbiyye*. Kahire: Dâru Nehdetü Mısır, 1972.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

- Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemseddin. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Dündar, Mahmut. *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017.
- Ebû Ca'fer et-Taberî, Muhammed b. Cerîr el-Âmülî el-Bağdâdî. *Târîhu'r-rüsûl ve'l-mülûk ve sılatu Târîhu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1967.
- Ebû Nasr el-Makdisî, Mutahhir b. Tahir. *el-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. Port Said: Mektebetu Sekâfeti'd-Dîniyye, ty.
- Ebû Şâme, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İsmâîl Şihâbüddîn el-Makdisî. *el-Bâ'is 'alâ inkârî'l-bida' ve'l-havâdis*. thk. Osman Ahmet Anber. Kahire: Dâru'l-Hüdâ, Kahire, 1978.
- Ebû Şâme, Şihâbeddîn Abdurrahman b. İsmâîl b. İbrâhîm Ebû Şâme el-Makdisî ed-Dımaşkî. *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. Şemseddin İbrahim. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Eryavuz, Şebnem. "Kervansaray". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kervansaray>
- Eymen Şahin, Selâm. *el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısır fî asri'l-Eyyûbî*. Tanta: Câmiatu Tanta, 1999.
- Firuzabadi, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b Yakub b Muhammed. *el-Kâmûsü'l-Muhît* 8. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.
- Heyet. *el-Mevsûatü'l-Fikhiyye'l-Kuveytiyye*. 45 Cilt. Küveyt: Vizâretü'l-evkâfü'l-Küveytiyye, 2006.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî. *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müte'allim*. thk. Muhammed Mehdî el-Âcemî. Beyrut: Dâru Beşâiri'l-İslâmiyye, 2016.
- İbn Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî tarihi'l-mulûki ve'l-ümem*. thk. Abdulkadir Atâ Muhammed - Abdulkadir Atâ Mustafa. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1992.
- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Hüseyn el-Kinânî. *er-Rihle*. Beyrut: Dâru Sadır, ty.
- İbn Dehhân, Ebû Şücâ' Fahreddîn Muhammed b. Ali b. Şuayb b. Dehhân. *Takvîmü'n-nazar fî mesâil hilâfiyye zâi'a ve nezbi mezhebîyye nâfi'a ve yelîhi Kitâbü'l-Minber fî'l-ferâiz*. thk. Salih b. Nâsir b. Sâlih el-Huzeym. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrâhîm b. Muhammed el-Alâi el-Mısırî. *Kitâbü'l-intisâr li-vâsıtati 'İkdi'l-emsâr*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü't-Ticârî, 1993.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Târîhu İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevî's-sultâni'l-ekber)*. thk. Şahâde Halil. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Hallikân, Ebü'l-'Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1949.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed el-Esedî ed-Dımaşkî. *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*. thk. Hâfız Abdulâlîm Han. 4 Cilt. Beyrut: Dâru âlemi'l-kütüb, 1407.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî eş-Şâfiî. *Tabakâtü fukahâ'i'ş-Şâfi'iyye*. thk. Ahmed Ömer Haşim. yy.: Mektebetu Sekâfeti'd-Dîniyye, 1993.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b Mükerrerem b Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab* 3. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1994.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Süleyman Abdurrahman. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005.
- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî - Muvâfık Abdullah Abdulkadir. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. Beyrut: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-hikem, 1986.
- İbn Şâs, Ebû Muhammed Celâleddîn Abdullah b. Necm b. Şâs es-Sa'dî - Hamit b. Muhammed Lahmer. *'İkdü'l-cevâhiri's-semîne fi mezhebî 'âlimi'l-Medîne*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 2003.
- İbn Şeddâd, Ebü'l-Mehâsin Bahâüddîn Yûsuf b. Râfi' el-Mevsilî. *el-A'lâku'l-hatîre fi zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre (Dımaşk Bölümü)*. thk. Samî ed-Dehhân. Dımaşk: el-Ma'hadü'l-Firensî lid'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1956.
- İbnü'l-Attâr, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrâhim Alâeddin. *Tuhfetü't-tâlibîn fi tercemeti şeyhine'l-imâm Muhyiddin*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr Meşhûr. Amman: Dâru'l-Eseriyye, 2007.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Bağdâdî. *Mir'âtü'z-zemân fi tarihi'l-a'yân*. thk. İbrahim ez-Zeybak. 23 Cilt. Beyrut: Daru'r-Risâletu'l-Âlemîyye, 2013.
- İbnü'l-Hâc el-Abderî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *el-Medhal*. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, ty.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh 'Abdulhay el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Mahmud Arnâût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1991.
- İbnü'l-Müflih, Ebû İshâk Burhâneddîn İbrâhîm b. Muhammed er-Râmînî ed-Dımaşkî. *el-Maksadü'l-erşed fi zikri ashâbi'l-imâm Ahmed*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Üseymîn. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Reşîd, 1990.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Ensârî el-Mısırî. *el-'İkdü'l-müzheb fi tabakâti hameleti'l-mezheb*. thk. Eymen Nasr el-Ezherî. Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdurrahim b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeye*. thk. Yusufu'l-Hût Kemal. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İşıkdoğan, Davut - Korukçu, Adem. "Geçmişten Günümüze Eğitim Yeri Olarak Cami-Mescid". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)* 8/26 (2015), 125-141.
- Kalkaşandî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'sâ fi smâati'l-inşâ*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.
- Karadağ, Bekir. "Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Fıkıh Mezhepleri Karşısındaki Tutumu ve Sünnî Fıkıh Mezheplerin Mısır'da İstikrar Bulmasındaki Rolü". *Uluslararası Selâhaddîn Eyyubî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Necati Sümer - Ahmet Aktaş. 1/623-653. Siirt: Beyan Yayınları, 2016.
- Kâtib el-İsfahânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Safiyyiddîn İmâdüddîn. *el-Fethu'l-kussî fi'l-fethi'l-kudsî*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 2004.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hac Halife. "Keşfü'z-zunûn 'an üsâmi'l-kütübi ve'l-fünûn". Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hac Halife. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmut Abdulkadir Arnavut. İstanbul: IRCICA Kütüphanesi Yayınları, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Türâsi'l-Arabî, ty.
- Kızılkaya, Necmettin. "el-Varakât". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 42. TDV Yayınları, 2012. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-varakat>

- Koca, Ferhat. "el-Muhtasar". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-muhtasar--kuduri>
- Korkut, Ramazan. "Eyyübîler Döneminde Fıkıh ve Temel Özellikleri". *Eyyübîler'de İlim, Kültür ve Sanat*. ed. Abdulhalim Oflaz vd. 131-157. İstanbul: Hiperyayın, 2020.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî. *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 Cilt. Karaçi: Mîr Muhammed kütübhâne, ts.
- Kürd Ali, Muhammed Ferîd b. Abdurrezzâk b. Muhammed. *Hıtatü's-Şâm*. 6 Cilt. Dımaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 1983.
- Mahmut Sitân, Muntasır. *et-Terbiye ve't-ta'lîm fî bilâdi's-Şâm fî devleti Memâliki'l-Bahriyye (658-784/1260-1382)*. Mûte: Câmîatu Mûte, 2008.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası Hıristiyan Batı*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, - Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2006.
- Muhammed Halef, el-Anâkîra. *el-Medâris fî Mısır fî asri devleti'l-Memâlik - Dirâse tarihiyye min hilâli'l-vesâik ve'l-vakfiyyât ve'l-hıcc (648-923/1250-1517)*. Amman: el-Câmîatü'l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 2005.
- Muhammed Kemâleddin, İzzeddin. *el-Hareketü'l-ilmîyye*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990.
- Muhammed Su'ad, Mâhir. *Mesâcidu Mısır ve evliyâuha's-salihûn*. 5 Cilt. Kahire: Metâbiu'l-Ehrâmî't-Ticariyye, 1976.
- Münzîrî, Zekiyyüddîn el-. *et-Terğîb ve't-terhîb*. thk. Mustafa Muhammed İmâre. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ty.
- Nu'aymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed ed-Dımaşkî. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. thk. İbrahim Şemsüddin. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1988.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Arnavut Şuayb - Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdirrahmân Şemseddin. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ty.
- Sıbt İbni'l-Acemî, Muvaffakuddîn Ahmed b. İbrâhîm Ebû Zer. *Kunûzü'z-zeheb fî târihi Haleb*. 2 Cilt. Halep: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl el-Hafız Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed ebî'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1965.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl el-Hafız Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Hüsnu'l-mühâdere fî tarihi'l-Mısır ve'l-Kahire*. thk. İbrahim Muhammed Ebü'l-Fadl. Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1967.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1992.
- Şemseddîn el-İclî, Ebû Abdullah eş-Şâfiî. *Kitâbü'l-kavâidi'l-küllîyye fî cümletin mine'l-funûni'l-ilmîyye*. thk. Bilal Taşkın. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, ty.
- Şeşen, Ramazan. *Selâhaddîn Eyyübî ve Eyyübî Devleti*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1983.

- Tâceddin es-Sübkî, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 2001.
- Takıyyüddîn es-Sübkî, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdilkâfî b. Alî. *Fetâvâ's-Sübkî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Meârif, ty.
- Takıyyüddîn İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Envâr el-Bâz - Âmir el-Cezzâr. 37 Cilt. İskenderiye: Dâru'l-Vefâ, 2005.
- Takkûs, Muhammed Suheyl. *Târihu'l-Eyyûbüyyîn fi Mısr ve Biladi's-Şam ve İklîmi'l-Cezire*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2008.
- Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Tomar, Cengiz. "Nu'aymî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 33. TDV Yayınları, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuaymi>
- Türki, Abdullah b. Abdulmuhsin. *el-Mezhebü'l-Hanbelî "dirâsetün fi târihihi ve simâtili ve eşheru a'lâmihi ve müellifâtili"*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2002.
- Urmevî, Mahmûd b. Ebî Bekr Ebü's-Senâ Sirâceddin. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. thk. Abdulhamit Ali Ebû Zeyd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Yâfiû, Abdillâh b. Es'ad Ebû Muhammed Afîfüddîn el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şehâbeddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadır, 1995.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yiğit, İsmail. "Ribât". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ribat>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Arnâût Şuayb. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Fârikî ed-Dimaşkî. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1993.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd Zirikî ed-Dimaşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Alem li'l-Melâyîn, 2002.